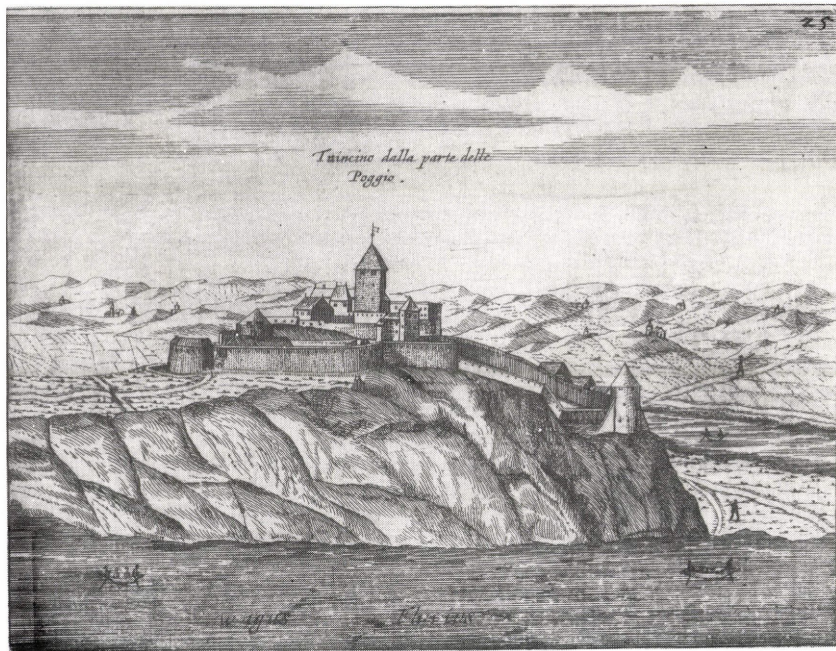

FONS

(Forráskutatás és Történeti Segédtudományok)

II. évfolyam

1995. 1. szám

E számunk szerzői

Bak Borbála (ELTE BTK, egyetemi adjunktus)
Fazekas Csaba (Miskolci Egyetem, egyetemi tanársegéd)
Kenyeres István (ELTE BTK, történelem-levéltár szakos, IV. éves)
Pálffy Géza (MTA TTI, tudományos ösztöndíjas)
Török Enikő (ELTE BTK, történelem-orosz szakos, végzett)

Szerkesztőség

Reisz T. Csaba (főszerkesztő)
Kenyeres István
Németh István

*

Postacím

FONS szerkesztőség 1052 Budapest, Piarista köz 1.
(ELTE BTK, Történelem Segédtudományai Tanszék)

*

Lapunkat és ezzel az egyetemisták tudományos munkáját támogatták:

Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány
Nemzeti Kulturális Alap Levéltári Szakkollégium
Budapest Főváros Levéltára
Magyar Levéltárosok Egyesülete
ELTE BTK HÖT Közművelődési Kuratórium

*

A címlaphoz lásd a 68. oldalt.

*

Felelős kiadó: A Levéltáros Hallgatók Egyesülete
és a Szentpétery Imre Tudományos Diákkör
(ELTE BTK, Történelem Segédtudományai Tanszék)
Szedte és nyomta a Budapest Főváros Levéltára Nyomdája

Felelős vezető: Pesti Márta

ISSN 1217-8020

F O N S

(Forráskutatás és Történeti Segédtudományok)

II. évfolyam

1995. 1. szám

Barta Gábor emlékére

„*Barta Gábor. Élt 52 évet.*” Pusztán egy személy- és egy keresztnév, valamint három közönséges szó, mégis mily szívszorongató érzést kelt mindazokban, akik ismerték és szerették Barta Gábort – a rokont, a barátot, a kollégát, a tanár urat ... A Farkasréti temetőben január 30-án ezektől a fájdalmas szavaktól megbénulva kísért a végeláthatatlan tömeg utolsó útjára a XVI-XVII. századi magyar történelem egyik legavatottabb ismerőjét és kutatóját. Az öt szó azóta is nap mint nap szomorúan csendül fel az ember lelkében, tudván, hogy az intézeti közös asztal baráttian megosztott másik fele ezentúl üres.

Barta Gábor rövid élete ellenére hosszú és eredményes utat járt be. Budapesten született 1943. február 2-án, 1961 és 1966 között Debrecenben végezte egyetemi tanulmányait, hogy a számára később is oly fontos egykori cívisvárosból negyedszázadra visszatérjen a fővárosba, első és mindörökre megmaradó munkahelyére, a Történettudományi Intézetbe. A kiváló mesterek irányításával hosszú esztendőök alatt folytatott kutatás a XVI. századi Erdély történetének legkiválóbb ismerőjét faragta belőle. Jóllehet a hetvenes évek közepén Dózsa György „kereszteseinek áldott népéről” jelentek meg első önálló munkái, figyelme már ekkor is egyértelműen a Mohács utáni zűrzavaros évtizedekre és mindenekelőtt a korszak két meghatározó személyiségének, Szapolyai János királynak és György barátnak a pályájára irányult.

A kitarító kutatások hamarosan meghozták a méltó eredményt. 1979-ben elkészült a kiútkeresés sodrában két évszázadon át hányódó erdélyi fejedelemség keletkezéstörténetéről szóló alapvető összefoglalása (*Az erdélyi fejedelemség születése*), melyet a nyolcvanas években újabb és újabb kötetek (*A Sztambulba vezető út [1526-1528] /1983/, Vajon kié az ország? /1988/*) követték. A nevezetes *Erdély története* (1986) egyik legkiválóbb társszerzője az évtized közepén végül arra is lehetőséget kapott, hogy előbb Péccsett, majd 1991-től immáron tanszékvezetőként egykori debreceni alma materében történészgenerációk nemzedékeinek adhassa át tudását.

A kihívásoknak mindig becsülettel megfelelni kívánó tudós magát sem kímélve vállalta fel az újabb és újabb megterhelő feladatokat. Az intézeti munka, az ingázó

életet követelő vidéki tanítás, a tudományos élet irányításában való aktív részvétel számára mégsem terhet, hanem örömet jelentett. Munkaszeretete mellett közvetlensége és szókimondó természete ezért ébresztett rokonszenvet és hamarosan barátságot az öt régóta ismerő, majd 1994 őszétől vele egy asztalnál kuporgó fiatal kutatóban. A XX. század rohanó világában Barta Gábor ugyanis képes volt megmaradni igazi embernek, tanárnak, barátnak. Szeptember elején még a vilniusi Báthory-konferenciára vezette a kis magyar küldöttséget, és szórakoztatta esténként fáradhatatlan lelkesedéssel a vidám társaságot. Egy hónapja még néhány délvidéki végvár azonosításán fáradoztunk együtt, majd egy készülő tanulmány okmánytárához olvastunk össze néhány iratot az Országos Levéltár Nagykutatójában. Január 20-án pénteken beszélgethettünk utoljára...

Barta Gábor halála nemcsak számtalan barátja és kollégája számára jelent óriási veszteséget. Elhunytá felmérhetetlen veszteség az egész magyar tudomány, a szívügyének tekintett és általa felkarolt vidéki egyetemi történelemoktatás, s nem utolsósorban az Erdély históriájának kutatását művelők számára. De egyúttal figyelmeztető jel a modern világunk sodrásában újabb és újabb feladatokat vállaló idősebb generáció számára: vigyázzanak magukra, hiszen nem szeretnénk elveszíteni azokat a mestereket és tanárokat, akiktől még oly sokat kell tanulnunk.

Barta Gábor eltávozott közülünk – miként az általa jól ismert korszak gyönyörű latin kifejezése mondja: „*vitam cum morte commutavit*”. A testvériesen megosztott asztal túlsó fele mégsem üres: Barta Gábor szellemisége és emléke megmaradt, köztünk él minden pillanatunkban. Őrizzük meg mindörökre emberséggel!

Pálffy Géza

KENYERES ISTVÁN

A TRENCSENI VÁR A XVI. SZÁZADBAN

Bevezetés

A trencsényi vár a középkorban mind stratégiai-hadászati, mind gazdasági szempontból a legjelentősebbek közé tartozott. Az alábbiakban arra a kérdésre igyekszem választ adni, hogy a XVI. század első felében alapvetően megváltozott körülmények hatására miképpen alakult át Trencsénnek a várak és várbirtokok „hierarchiájában” betöltött szerepe. A tanulmány első részében felvázolom a vár szempontjából legfontosabb XVI. századi eseményeket, külön kitérek az 1528. évi ostromra és annak diplomáciai vetületére. Nagy hangsúlyt fektetek a vár birtoklástörténetére, részletesen ismertetem az elzálogosítások feltételeit és a várátadási eljárásokat. A tanulmány második felében több szempont alapján megkísérlem elhelyezni Trencsént a század közepétől kiépülő végvárrendszerben. Vizsgálatom kiterjed a vár építkezési munkálataira, behatóan foglalkozom a várbirtokkal, majd felsorakoztatom a vár őrségére és tűzfegyvereire vonatkozó adatokat.

Középkori előzmények

Mielőtt belemerülnék a vizsgált korszak szövevényes történéseibe és a fennmaradt források adathalmazába, szükséges röviden kitérni a vár történetének középkori előzményeire.¹ A trencsényi vár egyike a legrégebbi várbirtokoknak. Első okleveles említése 1111-ből való, mint várispánsági központ valószínűleg az 1026–1042 közti években épült ki. A vár a tatárjárás idején már falazott erődítés volt. A XIII. század végén (1296–1297 körül) Csák Máté tulajdonába került, akinek halála (1321) után ismét királyi birtok. 1375-től Bebek György, 1424-től Borbála, majd 1439-től Erzsébet királynék birtokai. Albert király Cillei Ulrichnak zálogosította

1 Trencsén első említésére: DHA, 382-388. p. A trencsényi vár és várbirtok középkori előzményeire: *Fekete*, 1941. 13-14. p., 34-35. p., 79-81. p.; *Iványi*: Trencsén, passim; *Károlyi*, 1910. 8-48. p.; *Kristó*, 1986. 90. p., 158-159. p., 197. p.; *Kristó*, 1988. 363-364. p.; ld. még: *Engel Pál – Feld István*: Trencsén szócikkét In: Korai magyar történelmi lexikon (9-14. század). Főszerk.: *Kristó Gyula*. Bp., 1994. Szlovák nyelvű szakirodalomra ld.: *Menclová*, 1956. 7-58. p.; *Trencšiansky hrad*. 1991. 23-50. p.

el, akitől Hunyadi János kormányzó váltotta ki. Mátyás király pedig Hági Ferenc trencsényi főispánnak adta zálogba, majd a zálogjogot 6200 aranyért 1477-ben a Szapolyai családra ruházta át, amely 1493-ban donációt szerzett rá.

Ebből a korszakból két fontos jellemzőre kívánom felhívni a figyelmet: egyrészt, amint a fentiekből kiderült, a vár szinte végig királyi (királynéi) kézen volt, és inkább zálogba adták, semmint eladományozták volna (egészen 1493-ig) vagy pedig hosszabb-rövidebb ideig egy-egy kimagasló jelentőségű család kezében volt. Másodsorban, a trencsényi vár stratégiai szempontból fontos helyen terült el, a nyugati határ védelme szempontjából kulcsfontosságú volt. Ezt bizonyítja az is, hogy az egyik legfontosabb láncszeme volt annak a Vág-menti védővonálnak, amely már Szent István uralkodásának utolsó évtizedében, illetve halála utáni években az itteni várispánságok létrejöttével kialakult. Trencsén így a legészakibb pontja lett az országot északnyugat felől védő várispánság-vonálnak (Komárom, Sempte, Szolgyó, Galgóc, Bánya, Bolondóc, Trencsén).

I.

Trencsén fontosabb XVI. századi eseményei

A Szapolyai család Szepesvár helyett Trencsént tette meg családi központnak.² A székhelyváltogatásnak egyaránt lehettek gazdasági és kényelmi okai. A Szapolyai birtokok ugyanis két nagy tömegben helyezkedtek el, egy-egy országrésznyi területen. Szapolyai János mint erdélyi vajda birtokolta méltósága alapján (honorként) a vajdai várakat, mint pl. Dévát, Görgényt, Törösvárat és saját jogon is volt Erdélyben birtoka: Szentlélek. A Szamos és a Maros vidékén övé volt Szatmár és Németi, illetve Lippa és Solymos. (Tehát Erdély és az oda vezető útvonalak kulcsfontosságú várai.) A másik nagy birtokcsoport északon terült el, melynek súlypontja Szepes, Árva, Turóc, Liptó, Torna vármegyék területén volt, de jelentős birtokokkal rendelkeztek Veszprém, Nyitra, Trencsén, Abauj és Zemplén vármegyékben is. A család valószínűleg azért tette át székhelyét Trencsénbe, mert rangjukhoz jobban illő, kényelmesebb hely volt, azonkívül nem esett messze a fent említett négy vármegyétől, ahol a törzsbirtokok voltak.³

2 Károlyi, 1910. 49. p.

3 Az 1494–1495. évi számadások szerint az összeírásban szereplő 41 vármegyében 157.131 adózó porta volt, ebből Szapolyai István 25 vármegyében 12.308 portát birtokolt, ami országos szinten kb. 8 %-ot jelent. Ezzel az ország legnagyobb birtokosa volt, jellemző, hogy az utána következő Corvin János „csak” 5.937 portát bírt. Acsády szerint a Szapolyaiak ennél is több birtokkal rendelkeztek, a fenti adat csak az ingatlan vagyonuk minimumát jelenti. Acsády,

Szapolyai trónrajutásával Trencsén történetében is új fejezet kezdődött. Miután I. János az 1527. szeptember 27-i tokaji, majd a következő év március 8-i szinai csatában is vereséget szenvedett és kiszorult az országból, a győztes Hans Katzianer I. Ferdinánd parancsára Szapolyai felvidéki várai ellen indult.⁴

Az 1528. évi ostrom

Nem volt véletlen, hogy Ferdinánd, kihasználva az alkalmat, győztes csapatait rögtön Szapolyai várai ellen küldte, amelyek közt Trencsén nagy stratégiai jelentőséggel bírt. A vidék Szapolyai egyik legerősebb támasza volt, maga a vár pedig mint a család központja az ország északnyugati részének legnagyobb és legerősebb vára volt. Mivel közel feküdt a morva határhoz, Ferdinándnak mindenképpen meg kellett szereznie, ha nem akarta magát elvágni az ország északkeleti részétől.

Az ostrom részletes és minden bizonnyal leghitelesebb leírását Istvánffy Miklós művében találhatjuk meg.⁵ Katzianer tavasz elején indult el Kassáról, előbb Szepesvár ellen vonult, ahol az őrség hamar megadta magát. Időközben alvezére, Pekry Lajos bevette Likavát és Hradeket (Liptóújvár). Katzianer csapatai a nagy esőzések miatt csak igen lassan tudtak előrejutni. Szalay László szerint április közepére értek Trencsén alá, és májusban kezdtek hozzá nagyobb erővel a vár ostromához.⁶

A vár parancsnokai Baracskey Pál és Kozár Benedek voltak,⁷ akik megfelelően felkészültek az ostromra. Hadiszér⁸ és élelem volt bőven, a 2000 főnyi legénység pedig tekintélyes létszámnak tűnt. Annál is inkább, mert az ostromlók viszonylag

1894. 30-35. p. Demkó Kálmán szerint Szapolyai János 72 várat birtokolt, ebből Felső-Magyarországon 27 várat. *Demkó*, 1914. 212. p. Barta Gábor szerint a vajdai várakat leszámítva mintegy 30 várat biztosan, hatot pedig valószínűsíthetőleg birtokolt. *Barta*, 1983. 42-43. p., 39. sz. jz.: 211. p. Vö: *Hóman – Szekfű*, 33. p.: „Zápolyai családi birtokok Imre, István és János kezén a XV. század végén és a XVI. század elején.” című térkép szerint a kisebb birtokoktól eltekintve a 9 vajdaival együtt 41 vár volt a család kezén. Véleményem szerint Szekfű adatai a legmegbízhatóbbak, ld. az általa felhasznált forrásokat: i. m. 577. p.

4 *Károlyi*, 1910. 52. p.

5 *Istvánffy*, 92-93. p. Az ostrommal foglalkozik még *Szerémi*, 223-224. p. is, de szavahihetősége kérdéses, mivel Szerémi György ekkor saját bevallása szerint Tarnovban tartózkodott (222. p.), és csak hallomásból értesült az eseményekről, előadását – Istvánffyval ellentétben – más források nem támasztják alá. Vö. még: *Károlyi*, 1910. 54-58. p.; *Vlahovics*, 1883. 3-11. p.; *Starek*, 1852. 23-24. p.

6 *Szalay*, 1854. 78. p. 150. jz.

7 Szerémi szerint a vár parancsnoka Kápolnay Ferenc volt, aki még az ostrom előtt elhagyta Trencsént és helyette Puich Mihály vette át a védelem irányítását, aki – miután Szapolyai

csekély erővel érkeztek Trencsén alá: 3700 német zsoldossal és néhány száz magyar lovassal.⁹ A sereg vezetői között ott találjuk Pekry Lajoson kívül még Török Bálintot és Czobor Gáspárt is. A vár csak a déli, délkeleti oldalról volt ostromolható, de erről a részről jól meg volt erősítve.¹⁰ Katzianer itt állíttatta fel tüzérsgét és egy hónapig sikertelenül lövette a várat.¹¹ Czobor Gáspár javaslatára, aki jól ismerte Trencsént, mert többször vendégeskedett itt, úgy döntöttek, hogy megpróbálják felgyújtani a várat. Globics János ágyúmesternek¹² adták ki ezt feladatul, aki azt szerencsésen végre is hajtotta. Gyújtó golyókat („*globi igniti*”) lőttek a tetőkre, éppen akkor, amikor az itt tárolt élelem szellőztetése miatt kinyitották a tetőablakokat.¹³ Rövid idő alatt lángba borult a tető, és a feltámadt szél révén továbbterjedt tűz belekapott a közeli puskaporos toronyba, amely felrobbant. Súlyosbította a védők helyzetét, hogy Katzianer ekkor ágyúztatást rendelt el. A tűzvész jelentős károkat okozott,¹⁴ a védők közül sokan estek áldozatul, a készletek nagy része megsemmisült, a vár nem volt tovább tartható.¹⁵

nem nyújtott segítséget – átadta a várat Katzianernek. *Szerémi*, 223. p. Károlyi János szerint Puich Mihály azonos lehet a Piskey Mihállyal, aki egy ideig várnagyként szolgált Trencsénben. *Károlyi*, 1910. 58. p.

- 8 Az ostrom után a vár átadásakor (1528. június 30.) készített inventárium szerint összesen 32 darab különböző típusú ágyút és 193 darab szakállas puskát írtak össze. ÖStA KA AFA 1528/6/5. b. A Kriegsarchiv anyagából származó adatokért köszönettel tartozom Pálffy Gézának.
- 9 *Károlyi*, 1910. 54. p.
- 10 *Istvánffy*, 92. p. tévesen nyugati oldalt ír. Erről ld. alább „A vár erődítményei és az erődítési munkálatok” c. részt.
- 11 Mária özvegy királyné 1528. június 7-én erősítést sürgetett Katzianer számára Ferdinándnál, nehogy abba kelljen hagynia az ostromot. *Szalay*, 1854. 78. p.
- 12 *Istvánffy*, 93. p. Globics Jánost „excubiarum tormentorumque praefectus”-nak nevezi. Vö.: *Holub*, 1909. 57-58. p.
- 13 *Istvánffy*, 93. p. „Erant in summis tectorum contignationibus complures fenestellae prominentes, et tunc ad captandum aerem et lucem forte apertae, in quibus omnis generis commeatus servabantur. In eas quum a magistris tormentorum globi complures igniti conjicerentur, forte fortuna unus aut alter praegrandi lariceae trabi inhacsit, aridaque materia puncto temporis flammam corripiente, priusquam ab obsessis animadverti, aut securri potuissent, magna vis incendii totis tectis pervagari coepit.” A „tüzes golyóbisok” („*globi igniti*”) elnevezés használatára ld.: *Holub*, 1909. 76. p.
- 14 *Károlyi*, 1910. 55. p. jz. szerint a tűzvész június 20. körül lehetett.
- 15 Istvánffy előadását a források is igazolni látszanak. A vár átadásakor készített inventáriumok alapján megállapítható, hogy valóban nagy tűzvész lehetett, így például több ágyú eltört, lafet-

Török Bálint közvetítésével megindultak az átadásról szóló tárgyalások,¹⁶ és 1528. június 24-én megállapodtak, hogy amennyiben Szapolyai egy héten belül nem küld segítséget, akkor a várat átadják Ferdinándnak. A kitűzött várakozási idő minden bizonnyal csak formalitás volt, hiszen mindkét fél tudta, hogy Szapolyainak nem áll módjában Trencsént megmenteni.¹⁷ Egyébként Ferdinándnak is érdekében állt a gyors megegyezés. A katonák zsoldját nem tudta megfizetni, ezért azok a környéket pusztították és rabolták, ami miatt még a nádor, Báthori István is szót emelt.¹⁸ Mind a védők, mind Katzianer számára nagy megkönnyebbülést jelenthetett, amikor 1528. június 30-án a várat a védők átadták.¹⁹ Ezzel komoly sikert ért el Ferdinánd, hiszen így egészen Trencsényig a Vág partján lévő többi vár is a kezébe került, az északnyugati országrész ezzel biztosítva volt számára.

tája elégett: „Mer ain gegossen valkhanet daven ist das gefass verprunen”, vagy: „Mer ain khurz gegossen ganz Stainpuxl ist verprunen” stb., ÖStA KA AFA 1525/6/5. b. A robbanásra utal, hogy két bástya is romos állapotban van, a törmelékek között megégett ágyúkat is találtak: „Mer funff verbrunene kuppffere hauffnitz vnd Valkhanet sein verbrunnen liegen in der schutt in zweyen polwerchen.” ÖStA KA AFA 1528/6/5. c. A lőportorony felrobbanásával kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy nem csak egy helyen őrizték a puskaport, mert az átadáskor három különböző helyen is találtak összesen 22 hordó lőport. ÖStA KA AFA 1528/6/5. b. Abban is igaza lehet Istvánflynak, hogy Katzianer Trencsénbe vonulása idején esős, sáros idő lehetett, ez valószínűleg tovább tarthatott az ostrom idején is: „ain gross Eisnes stukh ligt Im Khott” ÖStA KA AFA 1528/6/5. c.

- 16 Hans Katzianer 1528. június 25-én „im Veldleger vor Trenschin” kelt levelében tudatja Ferdinánddal, hogy egy roham után a védőket felszólította a vár átadására, és azok hajlandók voltak tárgyalni. A várban lévő lőszerkeket és ágyúkat illetően még nem jutottak egyezsége, de reméli, hogy hamarosan kezükben lesz a vár. Biztos, hogy Szapolyai nem tud segítséget adni, de gondot okoz, hogy a katonák morgolódnak a fizetelenség miatt. ÖStA KA AFA 1528/6/4.
- 17 Szerémi szerint Trencsénből még az év első harmadában követ érkezett Tarnovba, aki szerint nem lehet a várat Pütkösdnél (1528. május 31.) tovább tartani, hacsak nem kapnak segítséget. Szapolyai azt válaszolta, hogy a vár megfelelően van ellátva, ezért nincs szükség segítségre. Szerémi, 223-224. p. Ebben az esetben elképzelhető, hogy hiteles Szerémi elbeszélése, bár meg kell jegyezni, hogy – tekintve az erőviszonyokat – I. Jánosnak nem is állt módjában segítséget nyújtani.
- 18 Báthori István 1528. június 10-én Ferdinándhoz írt levelében felsorolta az ország sérelmeit, különösen a királyi hadak pusztításait. Külön kitért Katzianer trencsényi csapataira, melyek 13 falut dúltak fel és fosztottak ki. Közli: *Kiss István*, R. 1908. 339-341. p.
- 19 A várfeladási feltételeket 15 pontban állapították meg. A védők szabadon elvonulhattak, minden értéküket magukkal vihették. A várat minden hadiszereével együtt kellett átadni: „alles Geschucz, Kugl, puluer, Swefl, Saliter und anndem Zum Geschucz gehorig”. ÖStA KA AFA 1528/6/4. c.; ŠOKA, Trenčín MG Trenčín, Listiny. Cista III. Fasc. 10 No. 15. Capitulario

Trencsén és ostroma a diplomáciában

Az ostrom mindkét fél számára nagy jelentőséggel bírt, így aligha meglepő, hogy a diplomácia színterén is epizódszereplő lett Trencsén vára és ostroma, ez még akkor is igaz, ha az utóbbi valójában csak egy diplomáciai diverzió keretében történt.

1528. június 28-án Ibrahim nagyvezír váratlanul maga elé hívatta Ferdinánd már április vége óta Konstantinápolyban tartózkodó követeit: Johann Hoberdanaczoet és Sigismund Weichselbergert. Egy váratlan kérdést tett fel nekik: vajon tudják-e, hogy urukat (ti. Ferdinándot) Szapolyai legyőzte? A meglepett követek valószínűleg nagyon csodálkozhattak, amikor megtudták, hogy urukon – miközben az 40 ezer katonával Trencsént ostromolta – János vajda rajtaütött 36 ezer emberével, és elszedve tőle ágyúit elkergette a vár alól.²⁰ A követek tájékozatlanságát az ostromot illetően meg lehet érteni, Gévay Antal szerint ugyanis ők 1528. február 13. és március 3. között indultak Esztergomból, április 8-án lépték át a török határt,²¹ így nem nagyon tudhattak arról, hogy Katzianer Trencsénnel miképpen boldogul, hiszen Ferdinánd hadvezére ekkor még nem is ért a vár alá. Viszont az erőviszonyokat illetően jól értesültek voltak: szerintük Ferdinánd képes volna ekkora sereget küldeni, de tudtukkal aligha küldött 8000 embernél többet, míg „János pedig ha valamennyi jobbággyával és emberével, akiket mostani birtokában bír, tyúkjaiával és

Castri Trinchiniensis. A szerződést kivonatosan közli *Károlyi*, 1910. 56-58. p. A szerződésből megtudjuk az ostromló sereg tisztikarának névsorát is: Hans Katzianer, aranyarkantyús vitéz, királyi főkapitány és tanácsos („Cozianer Eques auratus. Regie Maiestatis Hungarie et Bohemie etc. Consiliarius et Capitaneus generalis”); Nagy Imre, alnádor („Emericus Nagh Vicepalatinus Regni Hungarie”); Pekry Lajos, a könnyűfegyverzetű katonaság főkapitánya („Ludovicus Pekrý de Ragýna Capitaneus Supremus levis armature”); Leonhard Vels, királyi tanácsos és kamarás, a gyalogság főkapitánya („Leonardus Junior liber Baro de Vels. eius Maiestatis Consiliarius. Cubicularius et Capitaneus Supremus peditatus Vniuersi”); Thurm Miklós, aranyarkantyús vitéz, a nehézfegyverzetű katonaság főkapitánya („Nicolaus de Thurm Eques auratus Capitaneus Supremus gravis armature”); Hans Lephzalter, tábori fővezér („Johannes Lephzalter Eques auratus Supremus Campi Marsalkus”); Ulrich Leysser, a tüzérség főkapitánya („Vdalricus Leysser Capitaneus Municionum et Ingeniorum bellicorum Supremus”) – ő készítette az említett inventáriumok közül az elsőt: ÖStA KA AFA 1528/6/5. b; „Julius Comes de Hardek”; „Rupertus Comes de Manderschud”; Czobor Gáspár; „Lucas Zackel Baro in Frydaw”, Thurm Kristóf, zólyomi főispán és Zólyom kapitánya.

20 *Gévay*, 1837. 20. p.

21 Uo. III-IV. p.

csirkéivel együtt felkelne, még akkor sem rendelkezhetne 36 ezer emberrel.”²² Így nem tudták őket meggyőzni a hír igazáról, viszont figyelmet érdemel megállapításuk a trencsényi vár erejét illetően: szerintük erősebb, mint Nándorfehérvár.²³

Vajon kitől származhatott az álhír? Szalay László szerint János király „csúcs-diplomatájától”, Hieronimus Laskitól, aki áprilisban tért vissza előző portai útjáról urához Lengyelországba, majd egyből indult is vissza, és mint láttuk, már június 28. előtt oda is ért; tehát az ostromról tudott, de a végkifejletről nem.²⁴ Nem kétséges, hogy tudatos diplomáciai diverzióról van szó, Laski ezzel próbálta Szapolyait jobb színben feltüntetni a porta előtt. Amennyiben János vajda ilyen nagylétszámú sereggel rendelkezik, Ferdinánd országaihoz ilyen közel csapást tud mérni az ellenségre, és meg tudja védeni ezt a kulcsfontosságú „Nándorfehérvárnál is erősebb” várat, akkor még sincs annyira kiszolgáltatott helyzetben.²⁵

Hogy Ferdinánd számára milyen fontos volt továbbra is Trencsén megtartása, az kiderül a Hieronymus de Zara követnek adott, 1532. október 3-án Bécsben kelt követutasításából.²⁶ Az 1529–1532-es évek eseményeinek hatására Ferdinánd úgy döntött, hogy beleegyezik abba, hogy Szapolyai a magyar királyságot mindazon várakkal és birtokokkal, melyeket addig uralma alatt tartott, magyar királyként élethossziglan megtarthassa. Amennyiben Szulejmán ezzel nem lenne megelégedve, a követ ajánlja fel Esztergomot vagy Visegrádot. „Ha a Török császárt ez sem elégítené ki, hanem valamennyi birtokunkban levő várat és helységet követelné [ti. Szapolyai számára – KI], azokat is, melyek örökös tartományaink határaihoz közel fekszenek ... akkor Követünk folytassa tovább a tárgyalásokat a többi vár ügyében ... és igyekezzen minél többet megtartani, főleg azokat, melyek Tartományaink

22 „Non dubitamus quin dominus noster tot gentes contra Wayuodam mittere possit sed hactenus vltra 8000 virorum aduersus ipsum non misit. Iohannes autem si cum omnibus colonis et hominibus quos in tota ditone sua nunc habet vnacum gallinis et puellis suis insurget vix aut non posse facere numerum 36.000.” Uo. 20. p.

23 „Castrum per se munitissimum, cui Nandoralbense aut aliud quoddam in tota Hungaria simile esse non affirmaremus.” Uo. 20. p.

24 Szalay, 1861. 136. p. Itt jegyezem meg, hogy Szalay ebben a művében közli Hoberdanacz és Weichselberger Ibrahimmal folytatott tárgyalásának szövegét magyar fordításban, de csak kivonatosan (129-138. p.). Laski szereplésére ld.: *Bárdossy*, 1943. 6-71. p., 78-81. p.

25 Nem zárható ki teljes bizonyossággal, hogy volt valamilyen felmentő akcióra kísérlet, de ez semmi esetre sem történelhet Szapolyai János részéről. Károlyi János szerint erre vagy Kosztká Miklós, Likava ura, vagy inkább Podmaniczky János és Rafael, Beszterce urai tehettek kísérletet, de jelentősebb felmentési akcióról nem tudunk. *Károlyi*, 1910. 58. p. jz.

26 Közli: *Thuretschek*, 1968. 367-380. p.

mellett fekszenek, vagyis Pozsonyt, Magyar-Óvárt, Dévényt, Sopront, Szombat-helyt, *Trencsént* [kiemelés tőlem - KI], Győrt és Komáromot ... ezeket a várakat ne kezdetben javasolja átadásra, hanem utoljára, s ha lehet, ne mondjon le róluk”.²⁷ Itt egyértelműen tetten érhető, hogy mely magyarországi várak voltak Ferdinánd szempontjából ebben az időszakban a legfontosabbak, és közöttük szerepel Trencsén is, Esztergom és Visegrád előtt.

A vár zálogbirtokosai és főbb tisztjei a XVI. században

A fentiekben részletesen kitértem Trencsén történetének legmozgalmasabb időszakára. Most végig kívánom követni további sorsát, elsősorban a (zálog)birtokviszonyok alakulása szempontjából. Megvizsgálom, hogy az egyes időszakokban kinek a kezén volt, milyen feltételekkel vették át és mennyi ideig birtokolták Trencsént, és amennyiben a források lehetővé teszik, felsorolom a vár kapitányait és provizorait (udvarbíróit).

Keveset tudunk az ostrom utáni évekről, viszont ismerjük a vár kapitányait. Az 1528–1535. évek között előbb Hans Katzianer, utána Georg Raisczer, majd Gabriel Kraytzer, császári és királyi tanácsos, Alsó-Ausztria helytartója, végül Ryby Sebestyén látta el a parancsnoki tiszteet.²⁸

Ezekben az években is fontos volt Trencsén megtartása, mert a megye északi részén birtokos Podmaniczkyak Szapolyai pártján maradtak és igen sok gondot okoztak Ferdinándnak.²⁹ A helyzet a polgárháborús viszonyok miatt már kezdett tarthatatlanná válni, ezért a megye igyekezett békét kötni a Podmaniczkyakkal. 1534. január 12-én ez ügyben írtak a kamarához és tanácsot kértek. A kamara viszont közölte, hogy a különbéke ügyében a helytartóhoz (azaz Thurzó Elekhez) forduljanak.³⁰ Katzianer főkapitány is elismerte, hogy a megye sokat szenvedett

27 Uo. 374. p., idézi még: *Rázsó*, 1983. 65-66. p.

28 MOL E 554 Fol. Germ. 843. fol. 11^r. Katzianer kapitányságáról közelebbi adatokat nem sikerült fellelni. Raisczer I. Ferdinánd 1531. április 3-án kelt okiratában nevezi trencsényi kapitánynak. Podmaniczky Oklt. II. köt. 440. p. Kraytzer kapitányságáról az első biztos adat Franciszi Tamás, trencsényi díkátor 1534. március 24-i, a magyar kamarához szóló jelentésében található. Podmaniczky Oklt. II. köt. 488. p. Ryby Sebestyén trencsényi kapitányként először 1534. november 17-én szerepel. Podmaniczky Oklt. II. köt. 512. p.

29 Podmaniczky Mihály fiai: János, Rafael és Burjan 1528-ban még nem voltak nyíltan Szapolyai János mellett, azonban 1529 végén már egyértelműen az ő pártjára álltak. *Lukinich*, 1943. 141-142. p.

30 *Kárffy*, 1912. 131-133. p.; Podmaniczky Oklt. II. köt. 481-482. p.

Podmaniczky János miatt, azonban ő az uralkodó engedélye nélkül nem akart hozzájárulni a békekötéshez, sőt további erősítést kívánt küldeni Trencsén vidékére.³¹ A megye védelmére küldött katonaságot – amint az említett jelentésekből kiderül – sem a megye, sem a kamara nem tudta már fizetni, ezért célszerűbbnek látszott a sok bajt okozó főúrral kiegyezni, aki hajlott is az egyezésre. Mint említettem, a kamara Thurzó Elekhez utasította a megyét, aki valószínűleg közreműködött a tárgyalások megindításában. Az 1534 nyarán Vágbesztercén kötött megállapodással Katzianernek sikerült Ferdinánd pártjára állítani a rakoncátlankodó Podmaniczkyakat.³²

A közvetlen veszély megszűntével a folytonos pénzhiánnyal küzdő uralkodó már nyugodtan elzálogosíthatta a várat egyik legodaadóbb hívének, Thurzó Elek országbírónak, királyi helytartónak.³³ Tekintve, hogy a Podmaniczkyak átpártolásáról szóló okirat 1534. szeptember 29-én kelt, ehhez képest feltűnő gyorsasággal került sor az elzálogosításra. Mind az uralkodó, mind helytartója érdekelt volt az ügylet gyors lebonyolításában. A Thurzó birtokában levő Pápát³⁴ Ferdinánd már korábban is meg akarta szerezni, azonban mindeddig nem tudott mit felajánlani ellenértékül.³⁵ Az uralkodónak azért kellett Pápa, mert azt Török Bálintnak kívánta adni.³⁶ November 11-én sikerült az érdekelteknek megegyezniük: Pápa várát és

31 *Káffy*, 1912. 134-135. p.; Podmaniczky Okt. II. köt. 484-485. p.

32 A megállapodásról szóló irat 1534. július 27-én kelt. Podmaniczky Okt. II. 502-506. p. Ferdinánd 1534. szeptember 29-én Bécsben kelt okirata szerint: mivel Podmaniczky János, Rafael és Burjan Szapolyai oldaláról visszatértek az ő hűségére, kegyelemben részesülnek. Az uralkodó megerősíti őket Beszterce (Vágbeszterce), Bán, Borosjenő stb. birtokában. MOL E 227 I. köt. 171-172. p.; Podmaniczky Okt. II. 509-512. p.

33 Thurzó 1523–1527 között tárnokmester, 1527-től országbíró, 1532-től királyi helytartó, mindkét tisztségét haláláig, 1543. január 25-ig viseli. (A közügyek intézésétől már 1542 novemberében betegsége miatt visszavonult). *Fallenbüchl*, 1988. 69. p., 72. p., 80. p.

34 Thurzó 1528. február 22-én kapta meg Ferdinándtól Pápát, az egykori Szapolyai-birtokot. MOL A 57 I. köt. 102-103. p.

35 Batthyány Ferenc is meg akarta Pápát szerezni: Thurzó Elek 1533. július 25-én Pozsonyban kelt, Batthyáynak szóló levelében választ kér a címzettől, hogy megveszi-e tőle Pápát vagy sem, mert Ferdinánd király is igényt tart rá. Középkori leveleink, 277-280. p.

36 Török Bálint már évek óta meg akarta szerezni Pápát. Először Vágbesztercét ajánlotta föl cserébe, amit el akart foglalni a Podmaniczkyaktól. Ezt a tervét azonban Ferdinánd nem fogadta el, azonban 1533-tól már maga is szorgalmazta Pápa átadását Töröknek. *Sebestyén*, 1911. 23-24. p.; *Lukinich*, 1943. 149-150. p.

városát Thurzó átadta az uralkodónak, és cserébe – beszámítva a király eddigi tartozásait is – 40 ezer magyar forint értékben zálogba kapta Trencsén és Szucsfa várát minden tartozékaikkal.³⁷

Az inscriptiós (elzálogosítási) pontok közül a mi szempontunkból a következők a legfontosabbak: Thurzó az összes – inventárium (leltár) szerint összeírt – várban lévő tüzfegyvert megőrzésre („*pro tuitione*”) átvette. Meghatározott létszámú katonaság tartására kötelezte magát, de háborús veszély esetén a teendőkről, illetve a védelemhez szükséges várbeliek számáról az uralkodó fog dönteni, és az ezzel járó többletkiadásokat a visszaváltás idején meg fogja téríteni. Ezek szerint a Thurzó által tartott katonaság létszáma nem elegendő a vár védelmére, és szükség esetén a király fizeti a „békelétszámon” felüli őrseget. A vár állapotát illetően – mivel minden bizonnyal az ostrom óta nagyobb javítások nem történtek – az uralkodó úgy döntött, hogy azt alkalmas építészek vizsgálják felül és a javítások költségeit majd a visszaváltáskor fogja megtéríteni. Az inscriptió idejét nem határozták meg, csak azt, hogy amennyiben az uralkodó vissza akarja váltani Trencsént, akkor ezt fél évvel előbb jeleznie kell.³⁸ Thurzó mindenképpen jól járt Trencsénnel, hiszen az ő birtokainak nagy része Alsó-Magyarországon volt,³⁹ így az azoktól viszonylag távolabb fekvő Pápa helyett – igaz, csak zálogba – egy jóval nagyobb várbirtokot és várat kapott meg.

A vár átadására csak a következő év második felében került sor. Hogy nem zajlott minden a megállapodásnak megfelelően, azt jelzi Ferdinánd 1535. április 21-én kelt levele, amely szerint Thurzót Bécsbe várja, hogy többek között megtárgyalja vele Trencsén és Pápa ügyét.⁴⁰ A megegyezés végrehajtásának elhúzódsában az játszhatott közre, hogy Thurzó csak 1535 nyarán adta át Pápát.⁴¹ Ennek ellenére Thurzó 1535. október 6-án átvette Trencsént Ryby Sebestyén várkapitánytól.⁴²

37 MOL A 57 I. köt. 237-239. p.; Podmaniczky Okt. III. 19. p. Thurzó a birtokokon kívül zálogba kapta még a trencsényi és nagyszombati harmincadokat, filiáléikkal együtt.

38 Thurzó a zálogokirat kiadása napján (ld. előző jz.) kötelezvényt adott ki az inscriptiós pontok betartásáról („*Obligatio domini* Thursonis in negotio castrorum Trinchiniensis et Zuchan” MOL A 57 I. köt. 239-242. p.), majd pár nappal később – valószínűleg december 2. és 4. között – a reverzálist is kiadta. MOL A 57 I. köt. 243. p.

39 Thurzónak ekkoriban csak Alsó- és Felső-Magyarországon 8 vármegyében 13 vára volt, közöttük: Bajmóc, Likava, Árva, Vámos, Gölnicz, Richnó és Szepes. *Demkó*, 1914. 213. p.; *Acsády*, 1894. 42. p.

40 ÖStA HHStA UA AA Faszikel 26. IV: fol. 59-60.

41 Ferdinánd Pápa várát és városát csak 1535. szeptember 3-án kelt okiratában adományozta

Thurzó Elek unokaöccsét, Györgyöt állította a vár élére, aki praefectusi címen 1535 és 1543 között működött Trencsénben.⁴³ 1543-tól már az a Baracskey Pál szerepel az elszámolásokban, aki az 1528. évi ostromkor Szapolyai híveként a vár egyik parancsnoka volt. Ő egy személyben volt provizor és castellanus, azaz várnagy.⁴⁴ Az utóbbi tisztséget nem egyedül viselte, mellette még egy várnagy szerepelt: Nagy László.⁴⁵ 1546 első felében rövid ideig Septenczky György tisztartó látja el az udvarbírói teendőket, majd 1548 végéig Vladislavai Márton deák a provizor.⁴⁶

Török Bálintnak, így csak Pápa átadása után vehette át Thurzó Trencsént. MOL A 57 I. köt. 289-290. p.

- 42 A vár átadásakor készült inventárium címe: „Inventarium Castri Trinchiniensis, tempore Resignationis domino Comiti Alexio Thurzo, feria videlicet quarta post festum Beati Francisci confessoris, per Egregium Dominum Sebastianum Ryby, capitaneum dicti castri, in manus ipsius domini Comitis hominum Datum” MOL E 156 Fasc. 99. No. 25. fol. 1^r. A megjelölt dátum két lehetséges feloldása: május 26. vagy október 6. Az utóbbi dátumot látszik igazolni egy, a Thurzó család levéltárában fellelhető trencsényi számadáskönyv 1535. október 20-i bejegyzése: „Tempore Resignationis Castri Lancigeris qui tunc tempore domini Joannis Kaczaner aderant, pro tugurioris prope portam Castri inferiorem facti soluti fl. 7 d. 50” MOL E 196 Irr. Fasc. 12. fol. 159^r.
- 43 Thurzó György első és utolsó említése ebben a minőségében: MOL E 196 Irr. Fasc. 12. fol. 149^r, 546^r.
- 44 Baracskey az 1543. és 1546. évek közötti számadásokban szerepel. 1543-tól 1545-ig provizor és várnagy egy személyben, utána csak provizorként említik 1546. év végéig. MOL E 196 Irr. Fasc. 12. fol. 524^r-534^r, MOL E 211 III. ser. 22. t. fol. 146^r-152^v. Baracskeyt 1535-től 1545-ig trencsényi alispánként említik. Podmaniczky Okt. II. köt. 515. p.; III. köt. 334. p. Fallenbüchl szerint Baracskey Pál 1545-től 1548-ig, majd 1554-től 1559-ig adminisztrátorként Trencsén vármegye hatóságának élén állt. *Fallenbüchl*, 1994. 103. p. Birtokai voltak Trencsén vármegyében: Msenne és Újfalú. *Maksay*, 1990. II. köt. 814. p. Nyitrában is voltak a családjának birtokai: I. Ferdinánd 1539. december 17-én új adománylevelet adott Baracskey két Nyitra megyei birtokára („Wychap et Apáthy”), amelyekről azt állította, hogy szüleitől kezdve család-já birtoka volt. MOL E 227 I. köt. 285. p. (*Maksay*, 1990. I. köt. 542. p. csak Apátit említi). Baracskey tehát tipikus példája volt annak a köznemesi-szervitori rétegnek, aki aszerint állt egyik vagy másik fél szolgálatába, hogy éppen melyik birtokolta a hatalmat az adott területen.
- 45 Nagy László már 1543–44-ben Trencsénben szolgált, 1544-től castellanusként szerepel. MOL E 196 Irr. Fasc. 12. fol. 546^r, 547^r.
- 46 Septenczky György 1546. március 14-től augusztus 4-ig látja el a teendőket mint officialis, utána Márton litteratus provizorként szerepel 1548. év végéig. MOL E 211 III. ser. 22. t. fol. 141^r-144^r.

Thurzó Elek halála után Trencsént és birtokait rövid ideig a család árvai ágához tartozó Thurzó Ferenc nyitrai püspök, a későbbi kamarai elnök⁴⁷ kezelte, majd 1548-ban a magyar kamara visszaváltotta a hajdani helytartó özvegyétől, Székely Magdolnától.⁴⁸ A várat 1549. január 31-én vette át Niklas Salm főkapitány,⁴⁹ az átadásnál közreműködött Kisserényi Ferenc kamarai tanácsos és számadásmester is.⁵⁰

Ez az az időszak, amikor az uralkodó minél több várat igyekezett a maga kezébe venni, mint például Szigetet, Kanizsát, Véglest, Gyulát, Murányt, Csábrágot stb.⁵¹ Ebbe a sorba illeszthető Trencsén visszaváltása is, ami mindenképpen azt jelenti, hogy a végvárrendszer kialakításakor számításba vették.⁵²

A vár élére királyi kapitány került, a visszaéléseiről méltán hírhedt Görschacher Kristóf személyében.⁵³ Az uralkodó a várbirtok igazgatására Ostrosith Jánost nevezte ki provizornak, aki számára a magyar kamara adott ki utasítást, előbb egy ideiglenest 1549. február 12-én, majd egy véglegest ugyanazon év május 8-án.⁵⁴ Ostrosith egyben Trencsén vármegye főispánja is volt. Nem tudni pontosan, hogy meddig töltötte be posztját, még ugyanezen év végén vagy a következő év elején elhalálozott.⁵⁵ 1550-től újból egy régi ismerős: Baracskey Pál trencsényi alispán,⁵⁶

-
- 47 Thurzó Ferenc a fent említett György öccse volt. *Nagy Iván*, XI. köt. 201-202. p. Kamaraelnök: 1549–1556, főudvarmester: 1569–1574. *Fallenbüchl*, 1988. 141. p., *Ember*, 1946. 131. p.
- 48 *Károlyi*, 1910. 63. p. Székely Magdolna Thurzó második felesége volt, utána Pernstein Jánosnak, Morvaország helytartójának neje lett. *Nagy Iván*, X. köt. 560. p.
- 49 Niklas Salm 1545–1550 főkamarás. *Fallenbüchl*, 1988. 83. p.
- 50 Székely Magdolna a vár átadásakor már mint Perstenczky János özvegye szerepel (Nagy Ivánnál Pernstein Jánosné.). MOL E 554 Fol. Lat. 1368/I. fol. 1^r.
- 51 *Szegő*, 1911. 33-38. p.; *Szántó*, 1980. 36-37. p.
- 52 Ludwig Starek és Károlyi János szerint a vár átvételének közvetlen oka, hogy Szapolyai János özvegyét, Izabellát és fiát, János Zsigmondot többek között Trencsén várával akarták kárpótolni. 1553 tavaszán járt Trencsénben Izabella egyik várnagya is. *Starek*, 1852. 24. p., *Károlyi*, 1910. 63. p.
- 53 MOL E 554 Fol. Lat. 1368/I. A forrásokban a Görschacher névalakon kívül szerepel még a Gertschacher, Gerschaker, Gortschacher névírás is, de a legtöbbször az első alakban fordul elő, és ő maga is ezt használta (MOL E 554 Fol. Germ. 843. fol. 1^r-7^r). A Görschacher család Alsó-Ausztriában volt birtokos (Gross, Harras, Kreuzstatten, valamint Hefflein birtokok). A Trencsénben szolgáló kapitány mellett még egy Görschacher is szerepelt Magyarországon, Hans, aki császári titkos tanácsos volt Ferdinánd idején és mint mustramester tevékenykedett. *Siebmacher*, 128. p.
- 54 MOL E 136 Irr. 6. t. 54-56. p., 57-61. p.

majd 1555-től Prandorffer Tamás látta el az udvarbíró tisztét.⁵⁷ Prandorffer és Görtschacher kapitány viszonya nem volt éppen baráti, a közöttük lévő összetűzésekre és hatásköri vitákra a várbirtok igazgatása kapcsán részletesen ki fogok térni. Görtschacher halála, illetve Prandorffer távozása után (1558) Garai Jakab lett a provizor, és ideiglenes jelleggel a vár kapitányságát is ellátta.⁵⁸ Ezután Miksa főherceg mindkét tisztségre 1559-ben familiárisát és pohárnokmesterét, Proskovszky Jánost nevezte ki,⁵⁹ aki a várat még ugyanezen év júniusában átvette.⁶⁰

Nem sokáig maradt Trencsén királyi kézen. 1564-ben újból elzálogosították, ezúttal Széchy Margitnak, aki annak a Székely Magdolnának volt a lánya, aki Thurzó Elek, majd Pernstein János özvegyeként a várat korábban (1549-ig) zálogban bírta.⁶¹ Széchy Margit első férje az a Niklas Salm volt,⁶² aki a várat 1549-ben királyi kézbe vette, és akinek halála (1555) után Pyrho ab Arcóhoz ment feleségül.⁶³

-
- 55 Ostrosith János Pozsega vármegyéből származott, Ferdinánd idején jött át Alsó-Magyarországra. Ő volt a XVII. században magas pozíciókba (királyi tanácsos, kamarás) jutott család első jelentősebb tagja. *Nagy Iván*, VII. köt. 301-302. p.; MOL E 186 4. t. fol. 1-2. Ostrosith birtokolta Trencsén vármegyében az illavai uradalmat, amihez hat falu és 50 adózó porta tartozott. *Maksay*, 1990. 816. p. Fallenbüchl szerint Ostrosith 1549. március 3-tól 1553-ig viselte a trencsényi főispáni címet. *Fallenbüchl*, 1994. 103. p. A kezdő dátum helyesnek tűnik, de a végső dátum nyilvánvalóan téves. Nagy Iván szerint Ostrosith János 1549-ben halt meg. Tudjuk, hogy Ostrosith 1549 novemberében már súlyos beteg volt, december 2-án még biztosan élt, 1550. május 18-án azonban már mint halottat említik. Podmaniczky Okt. IV. köt. 187. p., 220. p., 288. p.
- 56 A számadáskönyvekben 1550 májusától szerepel Baracskey mint provizor. MOL E 554 Fol. Lat. 1368/I. fol. 83^f.
- 57 Ferdinánd 1555. április 1-jén Augsburgban adott ki utasítást Prandorffer Tamás trencsényi provizor számára. MOL E 136 I. köt. fol. 119^f-125^f.
- 58 Garai Jakab provizorátusáról az első biztos adat 1558. október 28-i. MOL E 554 Fol. Lat. 1367. fol. 22^f-23.^v
- 59 Miksa főherceg 1559. május 15-én Bécsben kelt levelében értesíti Garai Jakab udvarbíró Proskovszky kinevezéséről. MOL E 554 Fol. Lat. 1367. fol. 58^f-59.^v
- 60 MOL E 156 Fasc. 96. No. 5. 13-14. p.
- 61 Felsőlendvai Széchy Margit apja, Széchy Tamás Vas vármegye főispánja volt, elesett a mohácsi csatában. *Nagy Iván*, X. köt. 528. p.
- 62 Salmnak Széchy a második felesége volt. *Newald*, 1879. 108. p.
- 63 Pyrho ab Arco Miksa főherceg udvari embere volt, 1562. április 13-án halálozott el. HHStA UA Fasc. 84. IV: 100-101. p.

A genealógiai adatok alapján úgy tűnik, hogy Széchy Margit számára anyja és első férje kapcsán nem volt ismeretlen Trencsén, sőt elképzelhető – mivel anyja Thurzó Elek halála után egy ideig itt lakott –, hogy gyermek korában itt is élt.

Az inpignorációs okiratot a nemrég (1564. június 26.) trónra lépett Miksa magyar király adta ki Bécsben, 1564. november 5-én.⁶⁴ Mivel a későbbi elzálogosítások is hasonló feltételek mellett történtek, ezért érdemes a fontosabb pontokat felsorolni. (1.) A zálogösszeget 60 ezer rénes forintban határozták meg, amelyet Széchy Margit ki is fizetett Christopher Ganabitzer hadi fizetőmesternek.⁶⁵ Ezt az összeget az özvegy néhai férjének, Pyrho ab Arcónak érdemeire való tekintettel a király megtoldotta még 5 ezer rénes forinttal, amelyet két lánya: Anna és Júlia nevére írtak, így tehát a teljes zálogösszeg 65 ezer forintot tett ki. (2.) Széchy Margit Trencsén és tartozékai mellett megkapta Szucsá várát és tartozékait, Bán mezővárost, valamint Újhely és Csejte decimájának felét. (3.) Az inscriptió idejét 12 évben harározták meg. (4.) A várat minden tartozékával és haszonvételével adják át, beleértve minden otlévő ágyút, tüzefegyvert, ezek tartozékait, az élelmiszert stb. Mindezek átadása a királyi biztosok által készítettendő inventáriumok szerint történik. (5.) A várat „kapitányság és zálog” („*capitaneatus ac pignoris titulo*”) címén kapja meg Széchy Margit. (6.) Annyi katonát kell tartania, mint amennyi az előző kapitány (Proskovszky János) idején volt a várban. (7.) Az özvegy a zálogról szabadon (vég)rendelkezhet (kivéve az említett 5 ezer forintról, amely mindenképpen a lányait illeti), de a király csak az elzálogosítási idő letelte (12 év) után váltja vissza a birtokot. (8.) Amennyiben a vár épületein saját költségükön javításokat végeznek, ezt az összeget a visszaváltáskor a király megtéríti. (9.) A király tartozik a várat saját költségén megvédeni, (10.) amennyiben pedig idegen kézre kerülne (legyen az török vagy keresztény), tartozik a zálogbirtokost kárpótolni.

A vár átadását igen körültekintően végezték el. Miksa 1564. december 3-án Bécsben kelt utasításában intézkedett a Trencsén átadása körüli teendőkről.⁶⁶ Az átadására kiküldött bizottság tagjai a következők voltak: Gersei Pethő János, királyi főkamrás,⁶⁷ soproni főispán, Sopron városának és Komárom várának kapitánya,

64 MOL E 719 I. köt. 1^r-5^r.

65 Miksa király Trencsén elzálogosítását Magyarország legsürgősebb szükségleteivel, azaz csapatok felállításához szükséges feltételek előteremtésével indokolja, ezért fizette a pénzt Széchy Margit közvetlenül a hadi fizetőmesternek. MOL E 719 I. köt. fol. 1.

66 MGL E 136 Fasc. 1. No. 11.

67 Gersei Pethő János 1561. szeptember 15-től 1577-ig királyi főkamrás. *Fallenbüchl*, 1988. 83. p.

királyi tanácsos, Paul Wilhelm von Zelking, a testőrség kapitánya,⁶⁸ Hosszútóthy György kamarai tanácsos.⁶⁹ Az utasítás részletesen megszabta a királyi biztosok feladatait. Eszerint az átadást december 11-ig le kell bonyolítaniuk. Proskovszky János kapitánytól inventárium szerint vegyék át a vár minden tartozékát, hadi és más eszközeit és Széchy Margittal közösen vizsgálják végig. Hívják össze a várhoz tartozó falvak bíráit és mutassák be nekik a mellékelt királyi okiratot, majd az összes birtokot és a hadiszereket adják át Széchy Margitnak. (Az átadáskor készült két inventárium közül az egyiket a királynak vigyék el, a másikat pedig hagyják az új tulajdonosnál.⁷⁰) Ezután meg kell állapodniuk Széchy Margittal, hogy ugyanannyi katonát tartson, mint Proskovszky, a katonák tartásának feltételeiről is tárgyaljanak. Nézzék át a vár épületeit, mérjék fel az esetleges javítások költségeit. A továbbiakban az eddigi kapitány költségeinek megtérítéséről is tárgyalniuk kell, így az általa begyűjtetett takarmányról, a saját költségén emelt csűr és a neki tartozó alattvalók ügyében. Az eddig Trencsénhez nem tartozó Bán mezővárost pedig csatolják a várhoz, de ezt olyan feltételekkel bírja Széchy, mint korábban Proskovszky (a magyar kamara felé külön számadási kötelezettséggel).⁷¹

A királyi biztosok december 10-én délután értek Trencsénbe,⁷² és a királyi utasítás szerint másnap már hozzá is láttak a teendők elvégzéséhez. Az 1557-ben készült inventárium⁷³ szerint végigjárták a várat, összeírták a fegyver- és más készletekben mutatkozó hiányokat.⁷⁴ 1564. december 14-én elkészítették az inventáriumot⁷⁵ és

68 Miksa instrukciójában „Arcigerorum nostrorum Praefectus”-nak nevezi Paul Wilhelm Freiherr von Zelkinget, aki 1564–1576 között mint „Hauptmann der Hartschieren-Leibgarde”, azaz Miksa testőrségének kapitánya fordul elő a forrásokban. Zivkovic, 1976. 41. p.

69 Hosszútóthy György kamarai tanácsos 1557-ben és 1586-ban, titkár 1558-ban. *Ember*, 1946. 129., 131., 133. p.

70 A vár fegyverkészletének szakszerű összeírására Miksa saját szervitorát, Sigismund Huefnaglt rendelte ki. MOL E 136 Fasc. 1. No. 11. fol. 47^v.

71 A biztosoknak még egy, nem Trencsén átadásával kapcsolatos feladatuk is volt. Mivel az uralkodó Zrínyi Györgynek adta a trencsényi főispáni címet, hűségesküt kellett venniük tőle. MOL E 136 Fasc. 1. No. 11. fol. 47^f.

72 „Venimus Thrinicinium die 10. Decembris ad Vesperam circa horam sexta.” MOL E 160 8. t. fol. 609^f.

73 MOL E 156 Fasc. 99. No. 22.

74 „Defectus munitioum et aliarum rerum in arce Thriniciniensi prius inventatarum et nunc conscriptarum” MOL E 160 8. t. fol. 623^f-624^f.

75 „Inventarium omnium munitioum, Bombardarum maiorum et minorum, pulverum, globorum, aliorumque armorum et Instrumentorum militarium, in Arce Thriniciniensi existentium, tempore

átadták Trencsént új tulajdonosának, majd másnap a reverzálist⁷⁶ is megkapták Széchy Margittól. December 16-án elkészítették a várhoz tartozó birtokok összeírását.⁷⁷ Hozzácsatolták Bán mezővárost és birtokait, ezek haszonvételeit külön is összeírták.⁷⁸ Felmérték mindazon élelmiszert és állatállományt, melyet Széchy megvásárolt Proskovszky kapitánytól.⁷⁹

Mivel Széchy Margit Trencsént az uralkodótól „*Capitansagwul es zalogwl*”⁸⁰ kapta meg, így neki kellett a megfelelő számú katonaság tartásáról, illetve ezek számára – mivel a kapitányi címet elvben ő viselte – közvetlen parancsnokokról gondoskodnia. Az inscriptióban általában nem határozták meg a tartandó őrség számát, mert ez a várak zálogbaadásakor mindig komoly alku tárgya volt. Fel kellett mérni, hogy mennyi katona kell feltétlenül a vár őrzésére, de azt is figyelembe kellett venni, hogy a várbirtok jövedelméből fedezhető-e az őrség zsoldja. Trencsénben a várőrséget illetően a biztosoknak sikerült megállapodniuk Széchyvel, aki a maga és utódai nevében kötelezte magát 40 katona tartására. A katonaság irányítására két alvárnagyot (vicecastellanust) fog kinevezni. A két alvárnagy közül az egyik a felső, a másik az alsó várban teljesít szolgálatot.⁸¹

assignationis Magnificae dominae Margarethae Zechÿ confectum, Anno Domini Millesimo sexagesimo quarto, die decima quarta Decembris.” MOL E 156 Fasc. 99. No. 22. fol. 1^r-10^r.

76 A reverzálsnak fennmaradt a latin nyelvű eredeti fogalmazványa, amely részletesen tartalmazza Széchy és a biztosok megállapodásáról szóló pontokat. MOL E 160 8. t. fol. 611^r-614^r. A magyar nyelvű reverzáls eredeti fogalmazványa nem tartalmazza a pontokat. MOL E 200 59. t. fol. 3^r.

77 „Regestum super connumeratione colonorum sessionatum ac Inquilinorum, sessionum desertarum, proventuum, munerum, servitiorum, ad Arcem Thrynchny ab antiquo pertinentium, tempore impignoracionis conscriptorum. Anno 1564 die 16 Decembris.” MOL E 156 Fasc. 99. No. 23.

78 MOL E 160 8. t. fol. 621^r.

79 „Limitatio rerum et animalium allodialium Magnifici domini Joannis Proskowsky, quae per Magnificam dominam Comitissam Margaretam Zechÿ ementur, facta per Commissarios Sacratissimae Caesariae Maiestatis ad assignationem arcis Thrinchny expeditos.” Az összeírt állatállomány, élelmiszer és egyéb takarmányok értékét 473 magyar forintra és 50 dénárra becsülték. MOL E 160 8. t. 604^r-605^r.

80 MOL E 200 59. t. fol. 3^r.

81 MOL E 160 8. t. fol. 611^{r-v}.

A forrásokból kitűnik, hogy a biztosok alapos munkát végeztek, így betekintést kaphatunk Trencsén várának és várbirtokának XVI. század közepi állapotába. A vár átadása Trencsén történetében lezárt egy szakaszt, többé már nem került királyi kézbe.

Széchy Margit idejéből nem sok forrás maradt fent,⁸² annyit tudunk, hogy 1576-ban Trencsén zálogjogát fele-fele részben lányai⁸³ férjeinek, Lobkovici Poppel Lászlónak⁸⁴ és Ernfried von Ortenburghnak⁸⁵ hagyományozta.⁸⁶ Ortenburgh csak 1582-ig szerepel mint Trencsén felerészbeni birtokosa.⁸⁷

Lobkovici Poppel László Trencsén zálogjogát eladta Gyimesi Forgách Imrének és feleségének, Zrínyi Katalinnak. Az erről szóló királyi inscriptiós okiratot 1582. július 12-én Augsburgban állították ki.⁸⁸ Az inscriptio idejét 8 évben, a zálogösszeget 60 ezer forintban határozták meg. Ebből 40 ezret a vár átvételének napján, 20 ezret három hónappal ezután kellett kifizetni. Forgách nagyjából ugyanazon feltételekkel kapta meg a zálogjogot, mint korábban Széchy Margit. Különség csak ott mutatkozik, hogy Forgách a trencsényi kapitányi címmel együtt honorként megkapta Trencsén vármegye főispáni címét is, úgy tűntetve fel ezt a tisztséget, hogy ez mindenkoron a várhoz tartozott.⁸⁹

82 I. Miksa 1566-ban megparancsolta Széchy Margitnak, hogy ne akadályozza Trencsén várost a legelő szabad használatában és a szénégetésben. *Károlyi*, 1910. 65. p. ***jz.

83 Széchy Margitnak első házasságából, Niclas von Salmtól született két lánya: Erzsébet és Magdolna. *Newald*, 1879. 108. p. I. Miksa az 1564. évi inscriptióban Pyrho ab Arcótól származó Anna és Júlia nevű lányait említi. MOL E 719 fol. 1^v. Ludwig Starek szerint Széchy Margit Salmtól származó Magdolna nevű lányát Lobkovici Poppel László, míg Pyrho ab Arcótól származó Anna nevű lányát Ernfried von Ortenburgh vette feleségül. *Starek*, 1852. 25. p.

84 Lobkovici Poppel László Trencsén vármegye főispánja, királyi főkapitány. MOL E 554 Fol. Lat. 1367. fol. 41^f.

85 „Ernfridus, Comes ab Ortenburgh, liber Baro in Freydenstain et Carlspach, ac dominus in Emcrüert et Tyll.” MOL E 554 Fol. Lat. 1367. fol. 46^f.

86 *Demkó*, 1914. 583. p.

87 Károlyi János szerint Ortenburgh csak 1578–79-ben volt Trencsén várának fele részben birtokosa. *Károlyi*, 1910. 64. p. Ezzel szemben a forrásokban 1577. március 12. és 1582. augusztus 31. között fordul elő mint Trencsén felerészbeni birtokosa. MOL E 554 Fol. Lat. 1367. fol. 31^f-46^f.

88 MOL E 719 I. köt. fol. 37^v-41^v.

89 „Totale castrum Trinchin vocatum... Capitaneatus et pignoris titulo, cum honore etiam Comitatus perpetuis semper temporibus, ad idem castrum nostrum pertinente, dedimus et inscripsimus..., MOL E 719 I. köt. fol. 38. A trencsényi vár és a trencsényi főispáni cím közötti összefüggésre később részletesen kitérek.

A vár átadására kirendelt biztosok 1583. február 15-én értek Trencsénbe, de nem találták ott sem Poppelt, sem Forgácht. Forgách csak négy nap múlva érkezett meg, Poppel pedig maga helyett egyik szervitorát, Zekolcy Márton litterátust küldte el. A biztosok jelenlétében átadták a zálogösszeget (40 ezer forintot), majd február 23-án sor került a vár átadására. Előbb végigjárták a vár épületeit a Széchy Margit-féle átadáskor készült inventárium⁹⁰ szerint, és összeírták a vár hadi szereit, készleteit,⁹¹ valamint a várhoz tartozó allodiumokat és egyéb haszonvételeket. Ezután Forgách kiállította a reverzálist,⁹² amelybe belefoglalták felesége, Zrínyi Katalin nevét is, nehogy annak esetleges özvegyesége esetén ne kelljen betartania az inscriptiós pontokat. Ezután pecséttel megerősített urbárium szerint átadták Trencsén várát tartozékaival együtt, majd Forgáchtól és officiálisaitól esküt vettek. A királyi biztosok visszatértek Pozsonyba, és 1583. március elsején jelentést tettek Rudolfnak Trencsén átadásáról.⁹³

Forgách Imre nem várta ki az elzálogosítási idő, a 8 év leteltét, hanem már 1588. január 18-án „*nova inscriptio*”-t eszközölt ki. A zálogösszeget felemelték 78.229 forintra és az impignoratio idejét 1591. február 23-tól számítva újabb hat évvel meghosszabbították. Forgách az új inscriptióról 1588. április elsején adott ki reverzálist.⁹⁴

Forgách Imre alig 11 évig, 1594 elejéig maradt meg Trencsén birtokában, ekkor zálogjogát eladta Illésházy István Trencsén és Liptó vármegyék főispánjának, királyi főudvarmesternek⁹⁵ és tanácsosnak. Mátyás főherceg 1594. január 3-án utasítja Kubinyi László kamarai tanácsost⁹⁶ és Lippay János kamarai titkárt,⁹⁷ királyi biztosokat, hogy adják át Trencsént Illésházynak. A biztosok január 11-én értek Tren-

90 MOL E 156 Fasc. 99. No. 22. fol. 1^r-10^r.

91 „Inventarium rerum bellicarum, clenodiorum et omnium supellectilium, necnon victualium arcis Trinchiniensis, conscriptum anno Domini Millesimo quingentesimo octuagesimo Tretio, vigesima Tretia die mensis Februarij, quando nempe arx ipsa Trinchiniensis recepta est de manibus Magnifici domini Ladislai Poppel, et assignata Magnifico domino Emerico Forgach de Gymes.” MOL E 156 Fasc. 99. No. 22. fol. 32^r-39^r.

92 MOL E 719 1. köt. fol. 42.

93 MOL E 137 Fasc. 2 No. 22.

94 MOL E 719 1. köt. fol. 59.

95 Illésházy István királyi főudvarmester 1587–1608, majd nádor 1608–1609. *Fallenbüchl*, 1988. 70. p., 85. p.

96 Kubinyi László kamarai tanácsos 1586-ban és 1594-ben. *Ember*, 1946. 132. p.

97 Lippay János kamarai titkár 1594-ben. *Ember*, 1946. 132. p.

csénbe, és négy napon át dolgoztak az inventárium⁹⁸ és az urbárium összeírásán. Január 14-én adták át a várat új zálogbirtokosának. Forgách Imre átadta a vár kulcsait és javait Illésházy Istvánnak, aki pedig lefizette a zálogösszeget. A biztosok ezután visszaadták Forgáchnak két korábbi (az 1583. február 23-i, és az 1588. április 1-i) reverzálisát. Összeírták a korábbi inventárium szerinti hiányokat, és január 18-án be is fejezték a vár átadását.⁹⁹

Illésházy – mint ahogy azt a biztosok külön ki is emelték – nem új *inscriptio* címén kapta meg Trencsént, hanem csak azon feltételek mellett, melyek szerint eddig Forgách zálogban bírta, és csak a még három évig (1597. február 23-ig) érvényben lévő *inscriptio*s időre.¹⁰⁰ Ezért Illésházy – Mátyás főherceg közbenjárásával – 1595. március 3-án Rudolftól új záloglevelet¹⁰¹ eszközölt ki, amelyben az elzálogosítás idejét újabb hat évvel (1603. február 23-ig) meghosszabbították. A zálogösszeget – miután Illésházy lefizetett 4 ezer forintot készpénzben, amelyhez hozzászámították még azt a 4 ezer forintot, amellyel az uralkodó tartozott neki – 8 ezer forinttal megemelték, így az már 86.229 forintot tett ki.

Illésházy István Trencsént már nem zálogként, hanem örökjogon is meg akarta szerezni, és ezért hajlandó volt jelentős anyagi áldozatokat hozni. 1599-ben „*ad praesentes rerum bellicarum necessitates*” lefizetett 10 ezer magyar forintot – szintén Mátyás főherceg közbenjárásával – Rudolfnak, amit az eddig felhalmozódott adósságokkal együtt hozzáírtak a zálogösszeghez. Ezen összegről a magyar kamara 1599. március 18-án állított ki elismervényt.¹⁰² Az új *inscriptio*s okiratot Rudolf császár 1599. május elsején, Prágában adta ki.¹⁰³ Az elzálogosítás idejét még hét

98 „*Inventarium rerum bellicarum, clenodiorum et omnium supellectilium, nec non victualium arcis Trinchiniensis conscriptum anno domini Millesimo Quingentesimo Nonagesimo Quarto, die decima quarta January, quando nempe arx ipsa Thrinciniensis, Magnifico domino Stephano Illeshazy etc. de manibus Magnifici domini Emerici Forgach assignata est.*” MOL E 156 Fasc. 99. No. 22. fol. 24^f-28^v.

99 Kubinyi László és Lippay János királyi biztosok jelentése a magyar kamarának Trencsén átadásáról. Trencsén, 1594. január 18. MOL E 137 Fasc. 2 No. 25.

100 „*Literas domini Illeshazy reversales literis reversalibus Forgachy similes de integra summa inscriptionali extractas, sub litera H. referimus, is alias hoc tempore se dare non posse asserit, praesertim cum ipsi Trinchinium non novae inscriptionis titulo, sed eodem saltem iure, quo Forgachius tribus adhuc subsequentibus annis illud possidere debeat, traditum et concessum sit.*” MOL E 137 Fasc. 2. No. 25. fol. 190^f.

101 MOL E 719 1. köt. fol. 75^v-76^f.

102 Uo. fol. 120.

103 Uo. fol. 130.

évvel, 1610. február 23-ig hosszabbították meg. A magyar kamara által kiadott elismervény alapján a zálogösszeget 23.376 forinttal emelték meg,¹⁰⁴ így az már 109.605 magyar forintra rúgott. Azonban az új inscriptio kieszközlése csak előkészítése volt a vár örökjogon való megszerzésének, amelyről a tárgyalások Mátyás főherceg, a magyar kamara és Illésházy részvételével még ebben az esztendőben megindultak és sikeresen be is fejeződtek. Mátyás főherceg 1599. december 18-án Bécsben adott ki elismervényt Trencsén és Surány várának örökjogon („*collatio perennalis*”) való eladományozásáról.¹⁰⁵ A végleges adományról szóló okiratot Rudolf császár Pilsenben, 1600. február 21-én adta ki.¹⁰⁶ Illésházy ezen birtokok végleges eladományozásáért összesen 201.065 forintot fizetett. Trencsént ugyanolyan feltételek mellett birtokolhatta, mint az eddigi zálogbirtokosok, de most már örök joron. A birtokba való beiktatás előtt saját maga és örökösei nevében a császárnak és az uralkodóháznak esküt kellett tennie, hogy Trencsént mindvégig megtartja a Habsburgok hűségén. Ezt az esküt 1600. április 16-án Pozsonyban Kutassy János esztergomi érsek és királyi helytartó előtt le is tette.¹⁰⁷ Ezzel Trencsén véglegesen magánkézbe került.

A fentiek során végigkísértem a vár történetét, elsősorban a zálogbirtokosok szempontjából. Ahol lehetett, kitértem arra, hogy kik álltak a vár élén, kik voltak a kapitányok, várnagyok, provizorok. Ezek alapján megállapítható, hogy amíg a zálogbirtokosok a maguk szervitorait alkalmazták a különféle tisztségekre, addig a kamara – amennyiben módja volt rá – hozzáértő szakembereket bízott meg a várbirtok kezelésével, például Prandorffer Tamást. Fontos kiemelni a helyi, elsősorban köznemesi rétegből származó tisztviselőket, akik alaposan ismerték a helyi viszonyokat. Ezek közé tartozott Baracskey Pál, aki előbb Szapolyai híveként védte a várat Katzianer ellen, majd Ferdinánd hűségére tért. Ezután Thurzó Elek alkalmazta őt várnagynak és udvarbírónak, majd Ostrosith halála után a már királyi kézben lévő vár provizora lett, tehát mindvégig elismerték hozzáértését.

104 Az összeg három részből tevődött össze: az említett 10 ezer forintból, az ún. csábrági tartozásból („*ex stipendio suo militari Chabragiensi*”; „*debitum Chabragianum*”), ami ekkor 9496 forint és a kamaránál hátralékban lévő tanácsosi fizetéséből, ami 1598. év végéig 3880 forintot tett ki.

105 MOL E 719 I. köt. fol. 123^r-125^r.

106 Uo. fol. 127^r-129^v.

107 Uo. fol. 132^r-133^r.

A másik fontos tényező a trencsényi főispáni cím, melyet, mint láttuk, 1582-ben a várhoz tartozó tisztségként említik. A források alapján megállapítható, hogy a trencsényi főispáni címet a XV. század végétől a mindenkori zálogbirtokos vagy – amennyiben királyi kézben volt – a várkapitány viselte. Így volt trencsényi főispán Hági Ferenc (1473–1476),¹⁰⁸ majd Szapolyai György. Miután a vár Ferdinánd birtokába került, Hans Katzianer főkapitány lett a főispán, majd Thurzó Elek viselte ezt a címet. Trencsén visszaváltása után nem a királyi kapitány, Görtschacher kapta meg a főispánságot, gyaníthatóan azért, mert nem volt birtoka a megye területén (és magyar indigenátusa sem), ezért a mellette működő udvarbíró töltötte be ezt a tisztséget. (Ezzel kapcsolatban meg kívánom jegyezni, hogy míg például Baracska alispánként volt udvarbíró, addig Ostrosith már mint főispán töltötte be ezt a funkciót. Ez azt is jelentheti, hogy a provizor esetenként – mint például Trencsénben Ostrosith idején – jelentősebb szereppel bírhatott, mint a (királyi) kapitány.) A Görtschacher halála után kinevezett új kapitány, Proskovszky természetesen megkapta a főispáni címet. A vár újbóli elzálogosítása után a mindenkori zálogbirtokos volt a főispán, ez alól csak Széchy Margit volt kivétel, hiszen a kor felfogása szerint nő nem viselhetett tisztséget. Az örökös főispáni címet (*comes perpetuus*) pedig Illésházy István kapta meg akkor, amikor Trencsén örök-jogon került tulajdonába.¹⁰⁹

A részletes birtoklástörténetre azért tértem ki, mert a nagybirtok a korszak folyamán kiemelkedő fontosságú volt. Az itt birtokos családok pozíciói, kapcsolatai mind-mind fontos adalékokat szolgáltatnak a vár történetének alapos megismeréséhez és a többi várbirtokhoz való viszonyának jobb megértéséhez. Az olyan birtokos családok, mint a Thurzók, a Forgách vagy az Illésházy család nagy jelentőséggel bírtak országos szinten is. Ezért fontos, hogy kik birtokolták – igaz hosszú ideig csak zálogban – Trencsént, és milyen feltételek mellett vették át.

Áttekintve a várátadási procedurákat megállapítható, hogy a kamara igen gondosan járt el. Az elzálogosításokkal kapcsolatban szeretném felhívni a figyelmet arra, hogy az uralkodó mindig körültekintéssel határozta meg az impignoratio feltételeit, elvben a század végéig fenntartva magának a lehetőséget egyben a visszaváltásra, és megfelelően gondoskodott a vár őrzéséről is.

108 Fekete, 1941. 415. p.

109 A trencsényi főispánokat ld. *Fallenbüchl*, 1994. 103. p. Fallenbüchlnél több adat pontatlanul szerepel (Ostrosith esetében már kitértem erre), a hibákat ki lehetett volna küszöbölni, ha a szerző felismeri a trencsényi vár és a trencsényi főispáni cím közötti összefüggést.

II.

A trencsényi vár szerepe a XVI. századi végvárrendszerben

Miután nyomonkövettem a vár XVI. századi eseményeit és részletes birtoklástörténetét, megkísérlem Trencsényt elhelyezni a végvárrendszerben.

A végvár vonal szélességben és mélységben is tagolódott. Szélességben védőkörzeteket hoztak létre, amelyekben egy-egy főbb vár körül számos kisebb (góré, vigyázó ház, fiókvár stb.¹¹⁰) ellenőrizte a területet. Mélységben is tagolt volt a védelem. Már az első – a török kihívásra válaszul megkezdett – építkezésekkor, az ún. hevenyészett vagy szükségépítkezések korában (1541–1556) megkezdtek az első vonal mögötti várak erősítését (például Szigetvár mögött Kanizsát, a Balaton-vidéki várak mögött Pápát). A folyamatosan kiépülő végvárrendszer várait általában első- és másodrendű várakra szokás osztani. Van olyan felosztás is, amely külön veszi az első és második vonal jelentősebb és kisebb várait, s így összesen négy kategóriába sorolja az erősségeket. Egy-egy vár besorolása természetesen korszakonként – a török hódítás terjeszkedésének megfelelően – váltakozott.¹¹¹

Szegő Pál szerint a két legfontosabb központ Felső-Magyarországon Kassa, Nyugat- és Közép-Magyarországon Pozsony. Ezek között helyezkedtek el az elsőrendű várak (1550-es évek állapota szerint): Szigetvár, Pápa, Győr, Léva, Zólyom, Eger, Kassa.¹¹² Gerő László szerint az elsőrendű várak: Győr, Komárom, Eger; a másodrendűek: Tata, Pápa, Veszprém, Gyula stb.¹¹³ Marosi Endre – elsősorban a várerősítési munkálatok alapján – három korszak szerint osztja fel az első és második vonalbeli várakat jelentősebb és kisebb erősségekre. Így például az ólasz rendszerű építkezések korában (1555–1568) szerinte az első vonal jelentősebb várai: Szigetvár, Kanizsa, Komárom, Győr, Eger, Gyula; az első vonal kisebb várai: Tata, Érsekújvár.¹¹⁴

110 Trencsény várának is volt fiókvára, Szucsá, amelyet a Podmaniczkyak 1536-ban elfoglaltak Thurzó Elektől, majd 1549-ben visszaszolgáltatták I. Ferdinándnak. A várat Niklas Salm főkapitány parancsára 1550-ben lerombolták. *Lukinich*, 1943. 222–226. p.

111 A végvár vonal tagolódására: *Szántó*, 1980. 38–42. p.; *Marosi*, 1974. 35. p.; az építkezési korszakhatárokról: *Pataki*, 1931. 98–132. p.

112 *Szegő*, 1911. 24. p.

113 *Gerő*, 1955. 340. p.

114 *Marosi*, 1974. 39. p. Marosi Trencsényt mindvégig a második vonal kisebb várai között szerepelteti.

A fenti felsorolással csak azt kívántam érzékeltetni, hogy mennyire bizonytalan egy-egy vár kategóriákba sorolása. Az bizonyos, hogy vannak olyan várak, melyek jelentősége a század folyamán végig elsődrendű, és amelyek az alappilléret adták a végvárrendszernek (Szigetvár ill. Kanizsa, Győr, Pápa, Pozsony, Komárom, Léva, Zólyom, Eger, Kassa és a század vége felé Érsekújvár).

Vizsgálatom Trencsén szerepének meghatározására irányul. Több tényező határozza meg azt, hogy milyen szerepet töltött be egy vár a végvárrendszerben. Ilyen tényező, hogy milyen földrajzi környezetben, mekkora távolságra volt a török hódítás határától (1.); milyen jellegű, mennyire megerősített hely volt, és milyen építkezések folytak (2.); mekkora várbirtokkal rendelkezett, és azt hogyan kezelték (3.); mennyi katonaság állomásozott falai között (4.); milyen volt a felszereltsége (5.). Mindezek együttes vizsgálata alapján próbálok Trencsént elhelyezni a végvárrendszerben.

1. Földrajzi tényezők

Ha ránézünk egy olyan térképre, amely a XVI. századi Magyarországot ábrázolja, első pillantásra az tűnik fel, hogy Trencsén viszonylag távol fekszik a török hódítás határától. Valóban, ha a drinápolyi béke korabeli helyzetet nézzük, Trencsén az akkori török-magyar határzónától légvonalban mintegy 100–120 km-re helyezkedik el. Trencsén előtt a Duna vonalától északkeleti irányban egy hatalmas félköríven elhelyezkedve ott volt Komárom, Érsekújvár, Léva, Bakabánya, Csábrág, Zólyom, Végles, Besztercebánya, Murány – hogy csak a fontosabbakat említsük. Trencsén ezektől viszonylag jelentős távolságban terül el.

Azonban a földrajzi környezet vizsgálatakor más tényezőket is figyelembe kell venni, olyanokat, mint például milyen fontos útvonalak mentén helyezkedik el az adott vár, ezeket az utakat milyen módon tudja ellenőrizni, valamint meg kell vizsgálnunk a vár közvetlen környezetét, a terepföldrajzi adottságokat is.

Trencsén egy igen fontos középkori kereskedelmi útvonal egyik jelentős átlomása volt. Ez az út Budáról indult, majd Esztergomon és Udvardon keresztül a Vág völgye felé fordulva a Sempte, Galgóc, Csejte, Bolondóc (Beckó), Trencsén, Léva, Kassza, Puhó, Beszterce (Vágbeszterce), Biccse, Hricsó, Budetin, Újhely útvonalon a Jablunkai-hágón át Szilézia felé folytatódott. Ezen a fontos úton Trencsén főharmincadhely volt.¹¹⁵

115 A trencsényi főharmincadra és filiáléira: *Ember*, 1988. 19-25. p.

Trencsén vára a Vág bal partján fekszik. A várhegy folyóra néző északi oldalán meredek sziklafal húzódik. A sziklafal és a folyó között terül el Trencsén városa. Az említett út a városon keresztül haladt és a várhegy lábánál folytatódott tovább. A vár – tekintve a folyópart és a sziklafal közötti szűk területet – teljesen uralta az utat, valamint a Vágon átívelő fahidat is.

Összegezve a fentieket: Trencsén a Vág völgyének legnagyobb és legerősebb vára volt. Egy fontos útvonal legjobb ellenőrzési pontján feküdt, és egyben főharc-
mínchelyül is szolgált.¹¹⁶ Morvaország és Szilézia előtt ez volt a legközelebbi erős vár, ezen tartományok rendjeinek is érdekében állhatott Trencsén megerősítése. Annak ellenére, hogy nem ez volt a török támadás fő iránya, egy esetleges Vág-völgyi betöréssel (portyával) számolni kellett, és egy ilyen támadásnak leginkább Trencsén tudott volna megálljt parancsolni. Hogy egy ilyen eshetőségre is komolyan számítani kellett, jelzi az a tény, hogy a törökök két alkalommal is betörték a Vág völgyébe, először 1599-ben, majd 1663-ban, és mindkétszer Trencsén állította meg őket.¹¹⁷

2. A vár erődítményei és az erődítési munkálatok

Mint ahogy a fentiekben utaltam rá, Trencsén fekvése igen kedvező volt. A vár három oldalról ostromolhatatlan: északon és nyugaton a város terül el alatta, teljesen a Vág partján. A várost a vártól meredek sziklafal választja el, amely a keleti oldalon is folytatódik, erről az oldalról az akkor még meglévő holtág is védte. Egyedül déli, délkeleti irányból volt ostromolható, 1528-ban is itt állította fel ágyúit és lövette a várat Katzianer. Ezt az oldalt azonban még Szapolyai István idején megfelelő védművekkel látták el. Szapolyai kettős falgyűrűt építtetett, közötté mély árokkal,¹¹⁸ és ezt egy előretolt toronnyal (az ún. Malomtorony) is megerősítette,¹¹⁹ így ez a védelmi szakasz is ostrombiztossá vált. Az ő idejében illesztették

116 Marosi Endre szerint Trencsén megerősítését a fontos kereskedelmi útvonal biztosítása indokolhatta. *Marosi*, 1974. 63. p. Könyöki József szerint: „Fekvése [ti. Trencsén várának – KI] bizonyítja, hogy Magyarország északnyugati határvédőrendszerében kiváló szerepe volt. Észak, kelet s déli irányban fekvő kisebb váraknak mintegy támaszpontul szolgált.” *Könyöki*, 1887. 294. p.

117 *Károlyi*, 1910. 66. p., 92-100. p.

118 „Verum Stephanus Zapolianus Joannis pater, vir bellicosus et experiens, re animadversa, constructo duplici muro, maximeque firmo, nec non profundiore fossa utrinque parietibus saxeis suffulta, multis impendiis magnoque labore ita vitium corexerat, ut ea quoque ex parte non nisi summis longissimae obsidionis viribus superari posse censeretur.” *Istvánffy*, 92. p.

bele a várost egy falgyűrűvel a védelmi rendszerbe.¹²⁰ A vár alsó és felső várra oszlott. Hat kapun keresztül lehetett a vár közepébe, a palotába jutni. A vár öt tornya és hét bástyája kiterjedt és erős védelmi rendszert alkotott.

Az 1528-as ostrom után a vár romokban hevert. Ferdinánd – mint ahogy említettem – a Thurzó Eleknek történt elzálogosításkor ígéretet tett alkalmas építészek kiküldésére és az építési költségek visszaváltáskor való visszafizetésére. A kiküldött biztosok a legszükségesebb munkálatok – a romos falak kijavítása, az épületek befedése – elvégzésének költségeit legalább 5000 forintra becsülték.¹²¹ Fennmaradtak azok az elszámolások, melyek a Thurzó-féle *inscriptio* szinte teljes idejét – pontosabban 1535. október 16-tól 1548. augusztus 7-ig – felölelik.¹²² Ezek alapján az állapítható meg, hogy a vár jelentős részét helyrehozták, kijavították a falakat, alkalmassá téve tűzfegyverek felállítására is (lőrészek építése), befedték az ostrom során leégett épületeket és egy új bástyát is emeltek.¹²³ Átépítették a Jeremiás-tornyot, a város felőli bejáratot kis kertoronnyal is megerősítették és átépítettek egy, az alsó várban lévő tornyot is. Az építkezések számadások szerinti összköltsége közel 8850 forintot tett ki, ám a ténylegesen várfelújításra költött összeg nem sokkal haladta meg az 5500 forintot.¹²⁴

119 Trenčiansky hrad, 1991. 46-47. p.

120 Mivel kutatási témám csak a várral kapcsolatos eseményekre és jelenségekre szorítkozik, nem térek ki részletesen a város védelmi rendszerére, valamint a vár és a város – esetenként igen feszült – kapcsolatára. A város erődítéseiről röviden annyit, hogy I. Ferdinánd 1546-ban elengedte az adó egy részét, hogy ezt falainak megerősítésére fordíthassa. Még 1528-ban megerősítette Mátyás király adományát, miszerint a város a trencsényi harmincadból évente 200 forintot kap, ez az összeg később (az 1570-es években) 300 forintra emelkedett. Ezt az összeget „ad municionem Civitatis Tinchiniensis” kapták meg. A várost 1543-ban egy új kaputoronnyal és két bástyával erősítették meg, 1568-ban fegyvertárat, majd 1573-ban még egy tornyot építettek. *Károlyi*, 1910. 65-66. p.; *Szegő*, 1911. 29. p.; MOL E 554 Fol. Lat. 1367. fol. 29^f-30^f., 50^f. Könyöki szerint a város birtoka nem döntő egy esetleges ostromnál. *Könyöki*, 1887. 303. p.

121 MOL E 196 Fasc.13. fol. 1^f-2^f.

122 Az 1535–1543. közötti évek építkezési elszámolásai: MOL E 196 Fasc. 12. fol. 149^f-304^f.; az 1544–1548. közötti évek számadásai: MOL E 211 III. ser. 22. t. fol. 139^f-152^v.

123 1540. évi bejegyzés: „Pro reformatione et Noviter fundate Bastie per Georgium Thurzo penes portam Eundo propter fossatum ad fortaliciu[m] expositi sunt fl. 112 d. 42.” MOL E 196 Fasc. 12. fol. 159^f.

124 A teljes költség 8846 forint 43 dénár volt. Ám ez a szám kissé csalóka, mert beleszámították az ideiglenes jelleggel a király által a vár védelmére kiküldött katonaság zsoldját is. Ez az összeg 3213 forintot és 80 dénárt tett ki. Ha ezt levonjuk a teljes összegből, nagyjából megkapjuk a biztosok által becsült összeget.

Mindezek a munkálatok csak a részleges helyreállításra szorítkoztak. A vár királyi kézbe kerülése után rögtön megkezdtek Trencsén védműveinek teljes rendbehozását. Ferdinánd 1549. július 5-én Prágában kelt utasítása szerint, mivel a pozsonyi kamara nem tudott alkalmas egyént kiküldeni a trencsényi vár épületeinek felülvizsgálatára és a költségek felbecsülésére, ezért a király az udvari kamara útján küldött ki Bécsből jártas építész¹²⁵. Ez az alkalmas személy Ambrogio Brasco olasz „*architectus*” volt, akinek kiküldését a király 1549. augusztus 17-én rendelte el.¹²⁶ Ambrogio Brasco készítette el a vár részleges korszerűsítésének tervét.¹²⁷ (A munkálatok már az ő megérkezése előtt elkezdődtek egy Joannus Italus nevű mester vezetésével.¹²⁸) A helyreállítási költségek felmérése után Ferdinánd 1550. május 23-án utasította a magyar kamarát, hogy a vár legszükségesebb helyreállítási munkálataira utaljon ki Görtschacher Kristóf kapitánynak 1000 forintot.¹²⁹ A kapitánynak ezt az összeget Niklas Salm főkapitány utasításai szerint kellett volna felhasználnia. Ez az összeg azonban nem volt elegendő a munkálatok folytatására, ezért a király 1551. szeptember 5-én – mivel Görtschacher kapitány jelentése szerint a vár sürgős helyreállításra szorul, „falai itt-ott az alapokig leomolván” – utasította a magyar kamarát, hogy a Trencsén körüli harmincadokból utaljon ki 1000 forintot.¹³⁰ A kamara ezután utasította a verbói, újhelyi, trencsényi, illavai, puhói, zsolnai és turdossini harmincadhivatalokat, hogy „*ad certa aedificia et reparationes arcis suae Trinchiniensis*” fizessék ki a fenti összeget Baracskey Pál trencsényi provizornak.¹³¹ Ferdinánd 1553. március 2-án 600 magyar forint kiutalását rendelte el a magyar kamaránál, ezúttal az erődtéti munkálatok befejezésére.¹³² Ezekből az adatokból kiderül, hogy a vár átvétele után megkezdett munkálatok folyamatosak voltak, az ehhez szükséges anyagiakat is sikerült – elsősorban a környékbeli harmincadok bevételeiből – biztosítani.

125 Kaposy, 1956. 48. p. 9. sz. regeszta.

126 Uo. 11. sz. reg.

127 Marosi, 1974. 63. p.

128 1549 júliustól augusztusig Joannus Italus vezetésével a következő kőművesek dolgoztak: Nicolaus de Suburbio, Gregorius Kubryczki, Valentinus, Gregus, Martinus de Bobrownik, Nicolaus. MOL E 554 Fol. Lat. 1368/I. fol. 36.

129 Kaposy, 1956. 48. p. 16. sz. reg.

130 Uo. 31. sz. reg.

131 Károlyi, 1910. 63. p.

132 Kaposy, 1956. 49. p. 42. sz. reg.

Lényeges volt azonban az is, hogy ezeket az összegeket hogyan használták fel. Az eddig elvégzett munkálatok minőségéről képet kaphatunk az 1557-es várvizsgáló bizottság jelentéséből.¹³³ Az uralkodó a biztosoknak adott utasításában¹³⁴ előírta, hogy a bizottság vizsgálja felül a számadásokat és ebbe beletartoztak az építkezési költségek is. Jelentésük szerint a kapitány az építési költségekre összesen 3760 forintot vett fel, „miről azonban igen csudálatosan számolt el.” A kapitány csak a kőműveseknek fizetett, az udvarbírótól kapta a cementet, a jobbágyokkal hordatta az építéshez szükséges anyagokat, velük végeztette a munkálatokat is. Az ácsoknak a kapitány tetszése szerint kellett ingyenmunkát végezniük, és nekik kenyeren kívül semmit sem fizetett. Az építkezésekről a biztosok egy részletes összeírást is készítettek.¹³⁵ Ebből kiderül, hogy az építkezéseket a vizsgálatok előtti időszakban három építésmester végezte: Vincentius Italus, nagyszombati mester, Leonhardus és Mihály mesterek. A munkálatok nagy részét az előbbi kettő végezte, az utóbbi pedig csak a kút építésén dolgozott. A biztosok szerint a kapitány haszontalan építkezéseket folytatott. Így például lebontatta a konyhát és helyette alkalmatlan helyen egy kisebbet építtetett. A felső várban alkalmatlan helyen egy házikót építtetett, szűkebbé téve a vár piacát. A maga hasznára fürdőcskét építtetett, a váron kívül pedig több istállót. A biztosok több épületről is azt írták, hogy alkalmatlanok, és inkább a kapitány, semmint a király hasznára vannak.¹³⁶ A kúttal kapcsolatban megállapították, hogy folytatni kell a Katzianer által megkezdett, Thurzó Elek és özvegye, illetve Görtschacher által folytatott munkálatokat, mert még nem jutottak le a vízig és a várban egy kis ciszternán kívül máshol nem tudnak ivóvizet tárolni.¹³⁷

133 Illésy, 1894. 78-95. p.; ÖStA KA AFA 1557/11/6. Jelen fejezetben a vizsgálatnak csak az építkezésekre vonatkozó eredményeit említem meg. A várvizsgálattal részletesen a várbirtok kapcsán fogok foglalkozni.

134 I. Ferdinánd utasítása a várvizsgáló bizottságnak, Bécs, 1557. augusztus 20. MOL E 136 1. köt. fol. 23^f-46^v.

135 „Assignatio aedificiorum in arce Thrinchiniensi, per Cristoferum Gertschacher arcis eiusdem Capitaneum erectorum.” MOL E 554 Fol. Lat. 1367. fol. 16^f-20^f.

136 Egy példa a haszontalan építkezésekre: „Item. In ipso ingressu, in arcem superiore, a parte sinistra habitatio ex argilla facta, et dealbata. Cuius nullus est vsus, et in loco minime apto erecta magis in commodum Capitanei, quam in vtilitatem Regie Maiestatis.” MOL E 554 Fol. Lat. 1367. fol. 19^v.

137 Érdekes, hogy a korábbi szakirodalom szerint a kút sokkal régebbi, valószínűleg a XV. század közepén, de legkésőbb Szapolyai István idejében elkészült. Így például Štefan Pozdišovský szerint a kút 1430 körül épült. Pozdišovský, 1978. 19-20. p. Károlyi János szerint elképzelhetetlen, hogy egy ekkora vár lakói és védői számára a vizet csupán a ciszternákban felfogott esővíz szolgáltatta volna. Károlyi, 1910. 146-147. p.

A század folyamán mindvégig akadt egy probléma, melyet sokáig nem tudtak megoldani, s ez a lőpor biztonságos őrzése volt. Ezzel kapcsolatban azt jelentették, hogy teljesen alkalmatlan, mindenfelől faépületekkel körülvett házban van elhelyezve, „s ha tűz támadna a várban, vagy (amit Isten távoztasson) az épületbe a villám beleütne, baj érhetné a várat.” Végigvizsgálták a várat, de megfelelő helyet nem találtak, ezért egy új, alkalmas épület építését javasolták.¹³⁸ Az adatok alapján úgy tűnik, hogy az építési munkálatok nem megfelelően zajlottak, és sok volt a visszaélés is.

A várvizsgálat után is tovább folytak a munkálatok, ezt jelzi az is, hogy Flórián Antal 1559-ben elkészítette a vár átépítésének modelljét. 1559 és 1566 között pedig Trencsénben működött Gulio Baldigara olasz építész.¹³⁹

Az építkezéseket a vár újbóli elzalogosítása után is folytatták. Miksa a vár átadására kiküldött biztosoknak meghagyta, hogy vizsgálják át a vár épületeit, és amennyiben javítást igényelnek, becsülik fel ennek költségeit.¹⁴⁰ A biztosok jelentése nyomán Miksa 1565. április 23-án értesítette a magyar kamarát, hogy a trencsényi vár épületei rombadőléssel fenyegetnek, ezért ezek felülvizsgálatára Thomas Eiseleler „*munitio-num nostrarum Viennensium praefectus*”-t és Benedikt Kölbel „*architectus*”-t küldte ki.¹⁴¹ A biztosok jelentése után küldték ki Martino Remiglio olasz építőmestert Trencsénbe.¹⁴² Ezután kissé alábbhagyott az építkezések intenzitása, majd Miksa 1569. március 16-án utasította a kamarát, hogy a trencsényi vár romos épületeinek felülvizsgálatára küldjön ki bizottságot.¹⁴³ Ugyanezen évben visszatért Trencsénbe Giulio Baldigara,¹⁴⁴ azt nem tudjuk, hogy a bizottság tagjaként vagy pedig annak jelentése nyomán küldték ki. Ezután újabb szünet következett, majd 1577. november 6-án Ernő főherceg utasította a kamarát, hogy a trencsényi vár egyik romos tornyát vizsgálta felül, tegyen javaslatot a helyreállításához szükséges összegről.¹⁴⁵ Ezután valószínűleg nem folytatódtek a munkálatok, amire az is bizonyíték, hogy amikor Forgách Imre átvette a várat Poppel Lászlótól (1583. február 23.), a kiküldött biztosok mindent igen romosnak találtak („*nil in se*

138 Illésy, 1894. 80-83. p.

139 Marosi, 1974. 63. p.

140 MOL E 136 Fasc. 1. No. 11. fol. 45^f.

141 Kapossy, 1956. 53. p. 133. reg.

142 Marosi, 1974. 63. p.

143 Kapossy, 1956. 192. p. 200. reg.

144 Marosi, 1974. 63. p., 72. p.

145 Kapossy, 1956. 322. p., 434. reg.

habent integri”). Különösen a fából készült dolgok, például a tetőszerkezetek vannak rossz állapotban, de a falak és a bástyák is javításra szorulnak. Egyes részeket az alapoktól kell újra építeni. Megállapították, hogy a vár hegy felé néző oldalán (azaz a délkeleti oldalon) szükséges lenne erősítést építeni. Javasolták, hogy küldjenek ki egy „*magister munitioum*”-ot, aki felülvizsgálja a lőszertárolási helyeket, valamint egy építész, aki a költségeket méri majd fel.¹⁴⁶ Az udvari kamara 1583. április 21-én el is rendelte, hogy a trencsényi vár felülvizsgálatára haladéktalanul küldjék ki Pietro Feraboscót,¹⁴⁷ aki korábban Kanizsa és Eger várainak megerősítésén is dolgozott.¹⁴⁸ Az építési költségek felmérése után Forgách 2000 forintot kapott a munkálatokra, majd 1584. június 8-án Ernő főherceg utasította a kamarát, hogy újabb 1000 forintot utaljon ki az építkezés folytatására.¹⁴⁹ Augusztus 14-én kelt utasításában pedig egy újabb bizottság kiküldését rendelte el „*ruinas dictae arcis*” felülvizsgálatára.¹⁵⁰ 1585-ben elsősorban a belső várban lévő Máté-torony helyreállításán dolgoztak: 1585. április 29-én Ernő főherceg leküldte a kamarának Forgách azon jelentését, amelyben a trencsényi vár tornyának helyreállításáról számolt be. A jelentés szerint a főherceget rosszul téjékoztatták, mert szó sem volt a hatalmas, négyszögletű, a belső vár fő erősségének falaiba vágandó négy ablakról, ezzel a torony meggyengítéséről, a helyreállítás új tetőzet építésére és a falainak kivakolására irányult.¹⁵¹ 1586. november 20-án a főherceg bekérte a magyar kamarától Forgách számadásait az építkezésekről.¹⁵² 1587. november 6-án Ernő főherceg arra utasította a kamarát, hogy a vár megrongálódott tornyát vizsgálta felül. A bizottság előterjesztése után az udvari kamara december 4-én elrendelte, hogy a torony helyreállításának költségeit (108 forint) Forgách viselje, ezt hozzáírták a zálogösszeghez.¹⁵³ 1589. március 18-án a főherceg leküldte a magyar kamarának Paulo Catteano kimutatását a végzendő helyreállítási munkálatokról, és elrendelte, hogy a költségeket a zálogbirtokos állja, és hogy ezt a kiadást majd írják hozzá a zálogösszeghez.¹⁵⁴ Forgách ezután is több alkalommal szorgalmazta a romos falak,

146 MOL E 137 Fasc. 2. No. 22. fol. 154.

147 Kapossy, 1956. 324. p., 505. reg.

148 Marosi, 1974. 71. p. Leone Andrea és Florio Banfi szerint Ferabosco 1580-82-ben Szentgyörgy, Bazin és Trencsén várait vizsgálta felül. *Maggiorotti – Banfi*, 164. p.

149 Kapossy, 1956. 325. p. 529-531. reg.

150 Uo. 325. p. 534. reg.

151 Uo. 325. p. 538. reg.

152 Uo. 327. p. 571. reg.

153 Uo. 327. p. 571-572. reg.

tornyok és bástyák helyreállítását, ezért 1591. március 27-én Mátyás főherceg utasította a kamarát, hogy építésszel vizsgálta felül Trencsént, majd – mivel valószínűleg jelentős költségek merültek fel – az iránt kért választ, hogy nem tűr-e halasztást a helyreállítás és hogy ennek költségeit honnan lehetne fedezni.¹⁵⁵ Azonban Forgáchnak valahogy sikerült a munkálatok folytatásához szükséges anyagokat előteremteni, így 1593. szeptember 14-én az elvégzett munkák felbecslésére bizottságot küldött ki Mátyás főherceg.¹⁵⁶ Az biztos, hogy amikor Forgách átadta Trencsént Illésháznak, a király jelentős összegekkel tartozott neki.¹⁵⁷ A fenti adatokból egyértelműen kiderül, hogy Forgáchnak elévülhetetlen érdemei vannak a sokáig elhanyagolt vár rendbehozatalában.

Az öt követő Illésháznak már nem sokat kellett tennie a vár megerősítéséért, de ő is ügyelt rá – tekintettel a már zajló 15 éves háborúra –, hogy Trencsén megfelelő állapotban legyen. Erre utal az is, hogy Mátyás főherceg 1594. június 16-án az Esztergom alatti táborból utasította a kamarát, hogy vizsgálta felül a vár romos falait és tornyát, 1594. július 4-én pedig a vizsgálat alapján elrendelte az Illésházy által kért 200 forint kifizetését a beomlott falak és a torony tetőzetének helyreállítására.¹⁵⁸

Összegezve az építkezéssel kapcsolatosan leírtakat, megállapítható, hogy Trencsén várával a század folyamán – igaz, különböző intenzitással – végig foglalkoztak. A vár adottságai révén könnyen megerősíthető volt, a század folyamán csak kisebb jelentőségű építkezések történtek, viszont folyamatosan korszerűsítették erődjét. Az 1528-ban félig rombadőlt várat Thurzó Elek hozatta rendbe. A királyi kézbe került várat rögtön az átvétel után szakértő építésszel vizsgáltatták felül és korszerűsítették, ami a végvári rendszerbe való beillesztés folyamatában nélkülözhetetlen volt. A következő nagy építési hullám már Forgách idejére tehető, amikor nemcsak a romos falakat és tornyokat hozták helyre, hanem reneszánsz stílusban több kisebb-nagyobb átalakítási munkálatot is elvégeztek. A költségeket akkor, amikor a vár királyi kézben volt, a környékbeli harmincadok bevételeiből fizették, míg a zálogbirtokosok általában saját forrásból fedezték az építési kiadásokat, ezeket az összegeket hozzáírták a zálogösszeghez. Így Trencsén a század végére nagyon jó állapotba került, joggal írhatta Illésházy 1605. június 6-án kelt levelében

154 Uo. 328. p. 599. reg.

155 Uo. 329. p. 633., 647. reg.

156 Uo. 330. p. 659. reg.

157 MOL E 137 Fasc. 2 No. 25. fol. 185^r.

158 *Kapossy*, 1956. 330. p. 659. reg.

Bocskainak, hogy „... osztán Trincsen oly erős ház, hogy Magyarországbán nem sok vagyon olyan Isztergamnál erősb, sok lövő szerszám is vagyon benne, az török császár hadának is gond volna megvönni erővel, hanemha megadják vagy éhséggel veszik meg ...”¹⁵⁹

3. A várbirtok

Véleményem szerint a végvárok fenntartásában kiemelkedő szerepe volt a várbirtokoknak. Az alábbiakban nem törekszem a trencségi várbirtoki gazdálkodás egészének bemutatására – hiszen ez külön tanulmányt igényelne –, hanem a rendelkezésre álló adatok alapján igyekszem felvázolni az általam fontosnak vélt jelenségeket.

A végvárok fenntartása jelentős terhet rótt az uralkodóra. Az óriási költségeket azzal is igyekeztek csökkenteni, hogy a végvárok szükségleteit a lehetőségek szerint a hozzá tartozó várbirtok jövedelméből fedezték. A trencségi várbirtok a legnagyobbak közé tartozott, egy szinten említhető például Szigettel vagy Kanizsával.¹⁶⁰ A váruadalom kiterjedéséről az első adataink 1439-ből valók, ekkor két város (Trencsén és Léva) mellett 30 falu tartozott hozzá. A lévai uradalom kiépülésével a birtokok száma valamelyest csökkent: 1493-ban már csak Trencsén város és 14 falu tartozott hozzá, 12 másik faluban részbirtokkal rendelkezett.¹⁶¹ Az 1532-es dica-jegyzék szerint Trencsénhez összesen 33 falu tartozott, mintegy 382 adózó portával.¹⁶² Az 1549. évi dicaösszeírás szerint a vár birtoka 26 falu volt 257 adózó portával, ebben a számban nincs benne az éppen a Podmaniczkyak kezében lévő Szucsá vár uradalma, amelyhez 6 falu tartozott (1532-ben 55,5 adózó portával, 1549-ben már csak 30 portával).¹⁶³ 1564-ben 38 falu tartozik hozzá 343,5 portával, de ekkor már Trencsénhez tartozott a szucsai uradalmon kívül Bán mezőváros és tartozékai is.¹⁶⁴ Összehasonlítva több alsó-magyarországi várbirtokkal (Csábrág, Érsekújvár, Fülek, Léva, Somoskő, Murány, Zólyom, Végles) kiderül, hogy a tren-

159 *Szilágyi*, 1878. 8. p.

160 *Szegő*, 1911. 213-217. p. Szántó Imre szerint a legnagyobb várbirtokok: Sziget, Kanizsa, Eger, Gyula, Szatmár, Sárospatak, Tokaj, Sáros, Likava, Trencsén, Murány, Makovica, Munkács, Zólyom. *Szántó*, 1980. 76. p.

161 *Fekete*, 1941. 80-81. p.

162 Podmaniczky Okt. II. köt. 458-465. p.

163 *Maksay*, 1990. 814. p.

164 MOL E 156 Fasc. 99. No. 23.; *Demkó*, 1914. 583-584. p.

cséni várbirtok nagyságát tekintve jónéhány fontosabb várét felülmúlja (például Érsekújvár, Zólyom).¹⁶⁵ Úgy tűnik, hogy a békésebb viszonyok között lévő Trencsén várbirtoka jelentősebbnek mondható, mint a határhoz közelebb fekvő, esetenként nagyobb területű – ám a török portyák által jobban veszélyeztetett – várbirtokoké.

Ezek az adatok azonban a várbirtok tényleges jövedelméről nem sokat árulnak el, sok múlt a birtok kezelésén is. Ezzel már kényesebb területhez értünk, hiszen a közvetlen források (összeírások, számadáskönyvek) esetenként nem világítanak rá a tényleges helyzetre (mint például az emberi tényezőre), és ez különösen igaz Trencsénre. Az alábbiakban felvázolom a várbirtok jövedelmeinek és kiadásainak mérlegét (a Thurzók idejében), majd igazgatásának szervezetét, megvizsgálom a birtok igazgatásával megbízott provizor (udvarbíró) feladatkörét, végül kitérek az 1557-es várvizsgáló bizottsági jelentésre.

A következő források állnak rendelkezésre: Thurzók idejéből az 1543 és 1546 közötti évek elszámolásai,¹⁶⁶ valamint a kamarai kezelésben lévő vár 1549 és 1553 közötti évekből való számadáskönyvei.¹⁶⁷ Nem törekedtem a számadáskönyvek részletes feldolgozására, hanem csak a legjellegzetesebb motívumokra kívánom felhívni a figyelmet.

Az 1543–46 közötti elszámolásokat Baracska Pál provizor készítette. Ezekből kiténik, hogy a vár bevételeit helyben elköltötték a kiadásokra, de ez az összeg közel sem fedezte a szükségleteket, ezért a Thurzók által bérelt trencsényi és újhelyi harmincadokból jelentős összegeket kellett még Trencsénre fordítani. Ez érthető, hiszen a várfelújítási munkálatok jelentős többletkiadásokat jelentettek.

A várbirtok bevételei a következőkből tevődtek össze 1543 és 1546 között: a jobbágyok cenzusából 943 forint 18 dénár; vámokból, hídpénzből, malmokból, különféle termékek (például bőr) eladásából 468 forint 94 dénár; a nyitrai püspök-

165 *Demkó*, 1914. 577–606. p. A trencsényi birtok területét Demkó 85.937 kat. holdra teszi. Demkó számítási módszereit többen is kétségbe vonták, hiszen a korabeli hold mérete országgrészenként változott attól függően, hogy az adott területen a jobbágy egy nap alatt egy ekével mennyi földet tudott felszántani, ennek ellenére hivatkozom az általa megadott adatokra, mivel relatív összehasonlításra azok alkalmazhatóak. A felsorolt várbirtokok Demkó által megadott adatai: Fülek (1548-ban) 19 község, 81 porta, (40.362 kat. hold); Somoskő (1545-ben) 17 község, 142 porta, (44.480 kat. hold); Léva 49 község (127.063 kat. hold); Csábrág 10 község, 57 porta, (29.937 kat. hold); Murány 25 község, (120.239 kat. hold); Zólyom 13 község, 49 porta, (30.346 kat. hold); Érsekújvár 13 község, 133 porta, (33.406 kat. hold); Végles (1553-ban) 10 község, 124 porta, (44.657 kat. hold).

166 MOL E 196 Fasc. 12. fol. 510^v-580^v.

167 MOL E 554 Fol. Lat. 1368/I-II.

ségtől bérelt tizedekből 576 forint 35 dénár; a trencsényi harmincadtól közvetlenül 643 forint 32 dénár; további, várhoz tartozó tizedekből 1397 forint 33 dénár; a borkimérésből 1175 forint és 64 dénár; egyéb bevételekből további 165 forint. Ez összesen 5369 forint és 80 dénár bevételt jelentett.

Most nézzük, hogy milyen kiadásokra fordították ezt az összeget: a familiárisok fizetésére 429 forint 37 dénár; az esztergomi érseknek a tizedek bérléséért 100 forint; követek küldésére („*Ad missiones nunciorum et censorum*”, „*Ad legationes In Moraviam*”) 281 forint 7 dénár; a várnagyok és a provizor fizetésére 355 forint 22 dénár; a napszámosok és egyéb munkások bérére 1418 forint 64 dénár; a fürdő javítására 50 forint 80 dénár; a kút építésére és az ehhez szükséges anyagok beszerzésére 505 forint 30 dénár; egyéb kisebb kiadások 67 forint; a konyha költségeire: 1681 forint 2 dénár; sóvásárlás 134 forint 18 dénár; gabona, zab, hüvelyes növények vásárlására 338 forint 18 dénár. Ez összesen 5360 forint 78 dénár. Ezek szerint a vár bevételeit gyakorlatilag helyben fel is használták, bár meg kell jegyezni, hogy voltak olyan kiadások, melyek nem tartoztak szorosan a vár szükségleteihez, például a morvaországi követjárások költségei.¹⁶⁸

A további költségek fedezésére – mint említettem – a trencsényi és újhelyi harmincadok bevételeiből utaltak át összegeket. Ez alatt a három év alatt összesen 4044 forintot és 29 dénárt fordítottak Trencsén szükségleteire az említett harmincadbevételekből. Ebből fizették a várőrséget és kapitányukat („*Ad pedes et capitaneo peditem*”) 2942 forint 77 dénár, a várnagyot (Nagy Lászlót) 168 forint, további familiárisokat összesen 102 forint 50 dénár; a vár egyéb szükségleteire („*Ad usum et necessitatem castris*”) 830 forint és 85,5 dénár összegben.¹⁶⁹ Ez tehát azt jelenti, hogy a vár bevételei önmagukban nem voltak elegendőek a vár fenntartásához, bár – mint utaltam rá – jelentős összegeket igényeltek az építkezések is, ezeket külön írták össze, mert a király visszaváltáskor tartozott ezt megtéríteni.

Most röviden megvizsgálom, hogy mit jelentett egy vár történetében a kamarai igazgatás. Először áttekintem, hogy milyen utasításokat kaptak az udvarbírók, milyen szervezetben és hogyan kellett igazgatniuk a várbirtokot. Ezután részletesen kitérek a kapitány és az udvarbíró között felmerülő hatásköri problémákra, majd a vár és a várbirtok kezelése során elkövetett visszaélésekre.

168 Az 1543–1546 közötti évek összesített elszámolásai: MOL E 196 Fasc. 12. fol. 579^v-580^v.

169 MOL E 196 Fasc. 12. fol. 513^r. Az említett szervitorok: Zongor Máté és Bernárd, Horváth András, Pekrý János, Septenti György.

Az uralkodó a királyi kézbe vett vár élére Ostrosith Jánost nevezte ki provizornak, aki számára a kamara a végleges utasítást 1549. május 8-án adta ki.¹⁷⁰ Az utasítás pontjai a következők:

1. Hívja össze a birtokok és falvak bíráit és Trencsén város esküdeit, mutassa be nekik a királyi mandátumot, majd hagyja meg nekik, hogy minden jövedelmet neki vagy megbízottjának (viceprovizornak) adminisztrálják, írják össze a munkajáradékot és a szállítási kötelezettségeket.
2. Ezekről a jövedelmekről Ostrosith számadással tartozik a kamarának.
3. A király más alattvalóinak kára és a jobbágyok elnyomása nélkül („*sine oppressione*”) szorgalmasan és hűségesen kezelje és gyarapítsa a vár jövedelmeit.
4. A jobbágyokkal kapcsolatos ügyeket és vizsgálatokat ne a várban intézze.
5. Kiváltképpen ügyeljen, hogy ne legyenek a király veszteségére „ártalmas tárgyalások”, és tudja meg az ilyen ártó szándékot, és a kapitánnyal együttműködve akadályozza meg ezek szerencsétlen következményeit.
6. Minden olyan élelmet, amelyet más helyen őrizni nem lehet, szállíttassa fel a várba, és emberei által szorgalmasan felügyeltesse azt. Azon mennyiségről, amelyet a kapitány és a katonák használatára kiutal, vezessen külön elszámolást és minden alkalommal kérjen nyugtát a kapitánytól.
7. Nézzon utána, hogy hol lehetne az egyéb élelmiszerek és dolgok tárolására alkalmas hely a váron kívül.
8. Az allodiumokat ne hanyagolja el, hanem vegyen ide szükséges állatokat, és ha a földművelést haszonnal lehetne művelni, erről is gondoskodjon.
9. Gondoskodjon róla, hogy minden faluban írják össze a census ordinariust, munerát (ajándékot) és a munkajáradékot (labores).
10. Őriztesse a folyókat, nehogy azokat – kiváltképp a parasztok – lehalásszák.
11. Őriztesse az erdőket, nehogy azok a fák illetéktelen kivágásával, a vadak elfogásával, elűzésével és pusztításával elhagyatottak legyenek.
12. Gondoskodjon a halászhelyek és tavak őrzéséről.
13. Tartson egy viceprovizort és egy kulcsárt.
14. A jobbágyoktól befolyó bírságpénzeket királyi jövedelemként kezelje, és vezessen külön számadást róluk.
15. Mivel a királynak Trencsénben, Léván, Zsolnán és Turdossinon harmincadhelyei vannak, ezért Ostrosith tisztjeivel felügyelje ezeket, nehogy a kereskedők a harmincad lefizetése nélkül titkon továbbsozójának vagy a harmincadosok csalárdul működjenek. Hogy a harmincadosok helyesen járjanak el, Ostrosithnak a kamara által lepecsételt harmincad cédulákat („*scheda sigillata*”) kell szétosztania közöttük, ezekről számadást kell vezetnie.
16. Ostrosith évi fizetesként és viceprovizor, kulcsár, sáfár (*dispensator*) és lovasok tartására 300 forintot kap, ezt a király a harmincadosok felügyelete miatt még 100 forinttal megtoldja.

170 MOL E 136. 6. t. 57-61. p.

A terjedelmes utasítás szinte mindenre kiterjedt. A provizor nemcsak a bevételeket felügyelte, hanem igazgatási funkciókat is ellátott, felügyelte az erdőket, halászóhelyeket és ehhez járult még a harmincadok igazgatása is. Viszont az is kiderül, hogy igyekeztek tevékenységét a váron kívülre korlátozni. A katonák közvetlen ellátását át kellett adnia a kapitánynak, akit viszont nyugtaadásra köteleztek. Csak szükség esetén kellett a felhalmozott élelmet a várban tartani, és inkább egy, a városban emelendő épületet akartak számára biztosítani. A „rendőri” funkcióban (ld. 5. pont) pedig a kapitánnyal kellett együttműködnie.

Most nézzük a várbirtok szervezetét: az udvarbíró után a viceprovizor (aludvarbíró) következett a rangsorban, utána az официálisok (tiszttartók), majd a kulcsár, szakács, molnár stb. Ostrosith idején a várbirtok három kerületre (*districtus*) volt felosztva, élükön az udvarbíró официálisai (tiszttartói) álltak.¹⁷¹ Az Ostrosith után következő Baracskayról tudjuk, hogy volt viceprovizora, hat lovast, egy kulcsárt, egy szakácsot és egy molnárt tartott. Prandorffer az aludvarbírókn kívül tartott egy írnokot, egy szakácsot és négy lovast.¹⁷²

Mind Ostrosith, mind pedig az őt követő Baracska Pál idején csak a kapitánnyal való kisebb összeütközésekre vannak adatok.¹⁷³ A hatásköri viták és összetűzések Prandorffer Tamás provizorátusa idején kerültek napvilágra. Prandorffer korábban már több helyen is töltött be udvarbírói és kapitányi tisztet is, ezért valószínűleg nagy tapasztalattal rendelkezett a várbirtokok igazgatásában. Saját bevallása szerint Katzianer idején a Trencsén körüli harmincadoknál működött öt évig, majd Niklas Salm egyik szlavóniai várban töltött be tisztet. Ezután 11 évig a pozsonyi vár provizora és kapitánya (*praefectusa*) volt, majd Léván három évig kapitányként (*capitaneus*) és provizorként tevékenykedett, de volt udvarbíró Komáromban is.¹⁷⁴ Trencsénben 1555 áprilisa óta szolgált. Utasítása nagyjából megegyezett Ostrosith Jánoséval, de akadtak eltérő pontok is, melyek a felszínre kerülő ellentétek során a leginkább vitatottak voltak.¹⁷⁵ Az egyik leglényegesebb módosítás, hogy a kapi-

171 A három *districtus* és официálisai 1549-ben: dubnicai (élén Ádám официális), turnai (Márkus) és zlatóci (András) kerületek. MOL E 554 Fol. Lat. 1368. I. fol. 55^f.

172 MOL E 160 8. t. fol. 626^f, 627^f.

173 1549 decemberében Görtschacher kapitány nem volt hajlandó a neki megőrzés végett átadott 2000 forintot Ostrosith provizornak és Baracska Pál alispánnak átadni. Vladislavai Márton trencsényi viceprovizor jelentése 1549. december 2. Podmaniczky Okt. IV. 219-223. p.

174 MOL E 554 Fol. Germ. 843. fol 10^f.

175 Prandorffer provizori utasítása 1555. április 1-én, Augsburgban kelt. MOL E 136 I. köt. fol. 119^f-125^f.

tány nem szólhat bele a vár jövedelmének kezelésébe, és a jobbágyoknak sem parancsolhat, „*qui soli provisorii subesse debebunt*”. A kapitánynak pedig szabad az udvarbíró tudtával saját használatára halászni és vadászni (kivéve a szarvasokat, melyeket Szapolyai János ideje óta tilos elejteni).

Görtschacher Kristóf kapitány és Prandorffer Tamás udvarbíró között hamar kitörték a hatásköri viták, melyek esetenként atrocitásokhoz is vezettek. A helyzet 1557 elején kezdett tarthatatlanná válni, és a szembenálló felek panaszaiikkal Ferdinándhoz fordultak, aki felszólította őket, hogy a kiküldendő várvizsgáló bizottságnak írásban is adják elő sérelmeiket.¹⁷⁶

Prandorffer fő vádpontja, hogy a kapitány az ő provizori utasítása ellenére beleavatkozott tisztségébe, és ezáltal sok jogtalanságot is elkövetett. Az erdőben 27 nagyvadat ejtett, erőszakkal elvette a felső várban lévő szobáját, ahol addig embereivel a katonák ételmezését felügyelte, és az alsó várban adott neki szállást. Az udvarbíró sérelmezte, hogy a kapitány úgy kezelte őt, mintha egy katonája lenne, és folyamatosan beavatkozott tisztségébe. Hiába hivatkozott a kamarától kapott utasítására, mert a kapitány kijelentette, hogy az ő (ti. Görtschacher) utasítását – ellentétben az udvarbíróéval – az uralkodó adta ki, ezért az övé érvényes, eszerint pedig joga van az udvarbírónak parancsolni a birtokigazgatást illetően is. Prandorffer szerint a kapitány a maga hasznára műveltetett szántóföldeket, a jobbágyokat jogtalan szállításokkal terhelte. A várkatonaság ételmezésében visszaéléseket követett el, nem engedte az udvarbíró embereinek az élelemkiosztás ellenőrzését. Drágábban adta a katonáknak a bort, a húst és a kenyeret, és nem az udvarbíró által szolgáltatott bort mérte ki, hanem a sajátját. Az élelem elszámolásában is visszaéléseket követett el, a ténylegesnél több költséget számolt el.¹⁷⁷ Ezenkívül a kapitány az allodiumon haszontalan építkezéseket folytatott. A jobbágyokat és a trencsényi polgárokat sokat zaklatta és szidalmazta.

176 Görtschacher 1557. április 12-én Trencsénben kelt irata: „Römischè Khunigliche Majestät Hauptman zu Trenntschin Cristoffer vom Görtschachs Verantwortung vnd verrer antzaif auff Thomasch Brandorfers, Hofrichter daselbs Chlag Articln” MOL E 554 Fol. Germ. 843. fol. 2^r-7^r.; Prandorffer viszontválasza 1557. június: „Thomae Brandorffer Romanae Regiae maiestatis etc. Provisoris Arcis Trinchiniensis replicatio, adversus Christophori Görtschacher, Capitanei ibidem, illatam responsonem, super grauaminibus et articulis ipsius Prouisoris, Dominis Commissarijs exhibitis. Mense Junio, 1557.” MOL E 554 Fol. Ger. 843. fol. 9^r-16^r.

177 Prandorffer szerint a kapitány két év alatt a katonák ételmezésére 2163 Ft-ot vett fel, a kimutatásban viszont több mint 6000 Ft-ot számolt el. MOL E 554 Fol. Ger. 843. fol. 12^v.

Görtschacher kapitány¹⁷⁸ kijelentette, hogy a királyi felség által neki adott utasítás szerint rá tartozik az erdők és a vizek kezelése. Csak saját hasznára vadászott, viszont a provizor „csapatostul” vadászott, és legalább 24 nagyvadat öletett meg. A provizor felső várban lévő szállásával kapcsolatban a kapitány megjegyezte, hogy Prandorffer ritkán jött fel a várba, inkább csak az élésmestereit küldte fel. A szállás pedig túl távol van a pincétől és egyéb tárolóhelyiségektől, és túl közel a „titkos helyekhez”.¹⁷⁹ A kapitány szerint a provizor egy alkalommal puskával felszerelt embereivel bejött a várba és lövöldözött is, ezért kénytelen volt a szabadon járást-kelést a várban megtiltani. Elrendelte, hogy a kapunál a fegyvereket az udvarbírónak és kíséretének le kell tenniük. Prandorffer egyébként tagadta ezt a vádat, és a kapitány gyűlölködésének tudta be ezt a lépést is.¹⁸⁰ Az élelmezéssel kapcsolatban a kapitány kijelentette, hogy azért nem engedte a provizor élésmesterét egyedül a kiosztáshoz, nehogy az megkárosítsa a királyt. Külön panaszkodott, hogy Prandorffer nem látja el megfelelően tisztét, mert több alkalommal nem volt elég élelem a várban. Görtschacher szerint nem ő zaklatja a jobbágyokat, hanem éppen ellenkezőleg, az udvarbíró teszi ezt. Egyébként neki jogában áll az udvarbíró ellenében is a jobbágyoknak a várhoz szükséges dolgokban parancsolni (pl. vármunka).

Mint láttuk, a hatásköri problémák – túl a személyi ellentéteken, melyek esetenként még fegyveres összetűzésekhez is vezettek – abból adódtak, hogy a két tisztség hatáskörét nem választották szét egyértelműen. A kapitány és az udvarbíró is a kamarától, illetve az uralkodótól kapott utasításokra hivatkoztak. Az már más kérdés, hogy nem tudtak együttműködni, és úgy tűnik, mindkét fél követett el szabálytalanságokat és visszaéléseket. Tagadhatatlan viszont, hogy a nagyobb vétségeket Görtschacher követte el, míg Prandorffer szemére esetleg bizonyos dolgok elhanyagolását (illetve a túl sok vadászatot) lehetne vetni. Az egymás személyét érintő vádak és ellenvádak valós voltáról, valamint a trencsényi várbirtok kezelésének minőségéről az 1557-es várvizsgálat alapján nyerhetünk képet.

178 Görtschacher így ír magáról: „Ich bin Nun In das Neundt Jar alhie, vnd ... Neben meiner haubmansaffth selbst vnd allain Paumaister, Zeugwandt, vnd vber Sechs Jar Profandt Verwalter ... gewest” MOL E 554 Fol. Ger. 843. fol. 7^f. A felsorolt tisztségein kívül tudjuk róla, hogy 1553-ban Erdélyben hadi fizetőmesterként is működött. „Cristoffer Vonn Görtschach Zw Harraß, Römischer Khuniglicher Majestät etc. Hauptman Zw Trentschin Vnnd Khriegs Zallmaister Inn Sijbenburgen”, 1553. március 7. Nagyszeben, MOL E 554 Fol. Germ. 728.

179 „es ist dem obern Schloss ... gar weit von den grossen Kheller vnd zu Nahendt bey dem heimlichen orten” MOL E 554 Fol. Germ. 843. fol. 3^f.

180 MOL E 554 Fol. Germ. 843. fol. 10^v.

I. Ferdinánd a várvizsgáló bizottságnak szóló utasítását 1557. augusztus 20-án adta ki.¹⁸¹ A bizottság tagjai között a következők szerepeltek: Thurzó Ferenc, az udvari kamara elnöke, Francisco Salamanca, I. Ferdinánd tanácsosa, Tozy Gábor, Pesti Ferenc, Johannes Tüzgern, komáromi provizor, Eördögh Péter, a magyar kamara számadásmestere és végül, de nem utolsó sorban: Görtschacher Kristóf, trencsényi kapitány. Tehát Görtschachernek sikerült elérnie, hogy bekerüljön azon királyi biztosok közé, akiknek többek között az ő parancsnoksága alatt levő Trencsényt is felül kellett vizsgálniuk! Ez némileg meglepő azután, hogy a bizottság tagjainak kinevezésekor és az utasítás kiadásakor – valószínűleg a kapitány és a provizor fent említett iratai nyomán – már bizonyosan tudtak a Trencsényben levő visszás állapotokról, és ez az utasítás Trencsényre vonatkozó részéből is kiderül.

Az utasítás általános része is kiemeli, hogy a biztosok fő feladata a várak jövedelmeinek kivizsgálása, a tisztviselők számadásra szorítása. Feladatuk, hogy a bevételek felhasználásának helyes rendet szabjanak, hogy a várbeli katonaságot ne a kamarák által, hanem a helyi jövedelmekből tudják eltartani és elkerülni, hogy ezen jövedelmeket a kapitány vagy a katonaság megkárosítsa.

Trencsényre vonatkozóan az uralkodó megszabta, hogy írják össze a vár minden fegyverét, jövedelmét és bevételeit, majd így folytatta az utasítást: „Miután elhatároztuk, hogy trencsényi várunkba, ahogy más várakba is, olyan másik kapitányt fogunk állítani, aki nemcsak a várat igazgatja és őrzi, hanem a *contrascriba* [számvevő] segítségével minden bevétel és kiadás kezelésének gondozását és tisztét magára vállalja. A biztosok gondosan minden jövedelmünkről tudják meg, hogy mi módon és mire lettek fordítva, hogy mi ezekről informálva olyan módot és rendet tudjunk megszabni, *mely szerint a jövőben bevételeink ne a kapitányok hasznára, mint eddig, hanem a miénkire fordítódjanak* [kiemelés tőlem – KI], és hogy megtudván pontosan minden jövedelmet a kapitánynak utasítást tudjunk adni.”¹⁸² Tehát már a biztosok vizsgálata előtt elhatározták, hogy új kapitányt neveznek ki, aki a

181 MOL E 136 1. köt. fol. 23^f.46^v.

182 „Porro cum decreverimus in Trinchiniensi quoque arce nostra, sicuti in alijs talem constituere Capitaneum, qui non solum arcem gubernet et custodiat, sed administrationis omnium proventuum ac erogationis servata ratione, adiuncto ei *contrascriba*, curam et officium suscipiat. Commissarij diligenter de omnibus proventibus nostris inquirent, et quomodo, et ad quos usus sint insumpti, ut nos de illis informati, possimus modum instituere, et ordinem, quo in posterum proventus nostri, non in commodum Capitaneorum, ut hactenus, sed in nostrum proprium convertantur, et ut cognitis exacte proventibus omnibus, dare possimus Instructionem Capitaneo.” MOL E 136 1. köt. fol. 36^b^v.

kapitányi tiszt mellett a provizori tisztséget is ellátja, és tudtak arról, hogy a kapitány a maga hasznára fordítja a jövedelmek egy részét. Ezek után különösen érdekes, hogy Görtschacher – mint említettem – bekerült a biztosok közé.

A biztosok 1557. október 3-án értek Trencsénbe.¹⁸³ Görtschacher azonban még Sárosból előre ment Trencsénbe, „hogy dolgait jó rendbe hozza”, de mire a bizottság többi tagja odaért, már csak hült helyét találták a kapitánynak. A bizottság először a várban lévő készleteket mérte fel. Összeírták a vár fegyverkészletét,¹⁸⁴ és ezzel kapcsolatban – a már említett lőporelhelyezést kivéve – mindent rendben találtak. Megállapították, hogy a várban a katonák ételmezésére csak közepes mennyiségű liszt van, a bor pedig „nyúlós”, romlott. Prandorffer provizor erre azt felelte, hogy a búza a vár alatt lévő raktárban van, a kapitány pedig ritkán engedte be őt a várba. A bizottság rögtön utasította őt az élelem behordatására, és az ezek tárolására szolgáló épületek rendbehozására.

Ezután számba vették a trencsényi vár és a hozzá tartozó romba dőlt Szucsá vár tartozékait, jobbágyait, és összeírták jövedelmeit. Eszerint 533 jobbágytelket, 22 adózó népes pusztát és 230 házas zsellért írtak össze. Trencsén város adója évente 470 magyar forint, valamint meghatározott mennyiségű búza, árpa, bab, malac, tyúk, sajt, vaj, sör stb. A vámbevételekből évente alig több mint 100 forint folyt be. A várbirtok felmérésekor megállapították, hogy a majorság igen elhanyagolt, pedig a legelők megfelelőek, viszont nincs elegendő állat. A szántóföldek műveletlenek, pedig azok viszonylag jelentős kiterjedésűek, mintegy 2218 holdra becsülték, „ami azon a vidéken jelentősnek látszott”. A biztosok úgy látták, hogy a várat kenyérral és sörral jórészt el lehet látni, „de csak úgy ha a kapitány nem avatkozik a tisztartó [udvarbíró] hatáskörébe”, és nem a saját hasznára művelteti a földeket, „mint eddigé”. Ugyanis a termékenyebb 188 holdat a maga javára foglaltatta le. A halastavak is rendkívül elhanyagoltak, nagyrészt lehalászták. A biztosok utasították az udvarbíró, hogy hozassa rendbe ezeket. Az erdők szintén lepusztultak, ezért a biztosok megtiltották a kapitánynak a vadászatot, és az építéshez alkalmatlan fák kivágását.

Ezután sorra vették Görtschacher kapitány többi visszaéléseit. A jobbágyokat sokat zaklatta különösen azzal, hogy többször is fuvaroztatott velük Trencsénből a saját, Ausztriában lévő várába, Heffleinbe. A várbeli katonasággal kapcsolatban

183 A biztosok Trencsénre vonatkozó jelentése: *Illésy*, 1894. 78-95. p.

184 „Inventarium Municionum et tormentorum Bellicorum, tam maiorum quam minorum in Arce Trinchiniensi in Vtrisque domibus Armamentarijs ac propugnaculis et alijs locis ut sequitur existentium.” MOL E 156 Fasc. 99. No. 22. 44-52. p.

a biztosok megállapították, hogy több nevet iratott a zsoldlistákra, mint amennyi ténylegesen a várban szolgált. (Esetenként felíratta a zsoldosok közé a kulcsárt, a péket, a mézáróst is.) A kapitány nem is akarta, hogy tudják, hány katona van a várban. A katonaság élelmezése terén is sok visszaélést követett el. Az udvarbíró élelmezési tisztjeit nem nagyon engedte be a várba, és az ott lévő házukat is elvette. Az élelmiszert áron felül adta. Azt is megtudták a biztosok, hogy a kapitány egyszer 16, majd máskor 20 katonát elbocsátott, mert azok nem akarták elfogadni a rossz minőségű posztót és a romlott bort azon az áron, amit ő megszabott. Az időközben megérkezett Görtschacher az elszámolásait csak nagy nehezen volt hajlandó előadni, majd ezek alapján kijelentette, hogy az uralkodó 8000 forinttal adós neki. (Az építkezések kapcsán már kitértünk az általa végeztetett haszontalan munkálatokra és a költségek „igen csodálatos” elszámolására.) A bizottság viszont – igazat adva a provizornak – úgy találta, hogy éppen ő tartozik a királynak.

Végül a biztosok azt javasolták, hogy az újonnan kinevezendő kapitányt ruházzák fel az udvarbírói tiszttel, és rendeljenek mellé egy számtartó tiszteket, de ne adjanak neki olyan kiterjedt hatalmat, mint Görtschachernek.

A bizottsági jelentés, mint láttuk, több ponton is alátámasztotta az udvarbíró, Prandorffer Tamás fent említett vádjait, de a majorság, az erdők és halászóhelyek lepusztulása részben az ő hanyagsága által következett be (igaz, sokszor beavatkozott és hátráltatta munkájában a kapitány is). Prandorffer egyébként a vizsgálat után rövid időn belül elkerült Trencsénből, és kamarai tanácsosként,¹⁸⁵ majd pozsonyi főharmincadosként¹⁸⁶ működött tovább. Görtschacher Kristóf kapitány visszaéléseire teljes egészében fény derült. További sorsa bizonytalan, valószínűleg még az év végén elhalálozott.¹⁸⁷

Azt is látnunk kell, hogy – mint a bizottság is hangoztatta – az összeütközések és bizonyos dolgok elhanyagolásának jelentős része valóban a kapitány és az udvarbíró nem pontosan szabályozott hatásköréből származott. Ezért döntöttek úgy, hogy a két tisztséget összevonják. Garai Jakab, majd az őt követő Proskovszky János már mint kapitány és provizor működött Trencsénben.¹⁸⁸

185 Prandorffer 1559-ben kamarai tanácsos (*Ember*, 1946. 131. p.), ebben a minőségében királyi biztos (Podmaniczky Oklt. V. 327-332. p.).

186 Prandorffer Tamás „Oberdreissizigers Zu Prespurg” jelentése az Alsó-Ausztriai Kamarának 1563. június 22. MOL E 137 Fasc. 2. No. 6.

187 A bizottság Trencsénből távoztakor (november végén) Görtschacher még bizonyosan élt (*Illésy*, 1894. 85. p.), de a bizottsági jelentés hátralevő részében már mint elhunytat említik (Uo. 93-95. p.).

188 Miksa főherceg 1559. május 15-én, Bécsben kelt utasítása Garai Jakabnak: „Quoniam nos ex

A fentiekben a trencsényi várbirtok néhány jellemzőit igyekeztem felsorolni. A vizsgált időszak csak az 1543–1557 közötti évekre terjedt ki. Az első időszakban, a Thurzók birtoklása idején, az 1543–46 közötti évek mérlegét próbáltam megvonni, és látható volt, hogy annak ellenére, hogy Trencsén számszerűleg a legnagyobb birtokok közé tartozott, mégsem hozott hasznot. (A vár újjáépítése jelentős költségeket emésztett fel, de ez az összeg a visszaváltáskor megtérült.) A királyi kézbe került várnál már azt vizsgáltam, hogy milyen formák között igazgatták a birtokot, és ennek során milyen hatásköri problémák merültek fel. A várvizsgáló bizottság jelentése pedig betekintést nyújtott a birtok gazdálkodásába és ez alapján már érthető, hogy miért nem voltak elegendők a bevételek a vár fenntartására. Az elmondottak alapján úgy tűnik, hogy a várbirtok igazgatása és kezelése során felmerülő problémák közrejátszhattak abban, hogy – felismerve Trencsén stratégiai jelentőségének háttérbeszorulását – az uralkodó a biztos bevétel fejében (ti. a zálogösszeg) elzálogosította Trencsént.

4. A várbeli katonaság

A várbeli katonaság létszámát illetően kevés adattal rendelkezem. Az kitűnik, hogy két fajta adat van a katonaság számára vonatkozóan. Az egyik az állandó őrség száma, a másik a „szükség idején” („*tempore necessitatis*”) a vár védelmére kirendelt katonaság létszáma.

1528-ban a várat Istvánffy szerint több mint 2000 „válogatott puskás gyalogos katona” védte.¹⁸⁹ 1536. december 13. és 1537. március 13. között, amikor Thurzó Elek az újra Szapolyai pártjára állt Podmaniczkyak által megszállt Zsámbokrét várát ostromolta,¹⁹⁰ 50 gyalogos állomásozott Trencsénben, igaz, nem a vár, hanem a város védelmére.¹⁹¹ 1541-ben, Buda török kézre kerülésekor 52 gyalogost ren-

clementi deliberatione et voluntate Sacrae Caesareae Regieque *Maiestatis*, Domini et genitoris nostri observandissimi, Capitaneatum et Praefecturam, simulque etiam Provisoratum seu administrationem proventuum arcis istius Trinchiniensis, quorum perceptionis et erogationis cura ex clementi voluntate et durante beneplacito suae Caesariae *Maiestatis*, tibi fuit commissa, salva eius *Maiestatis* erga te gracia, fideli nostro Egregio Joanni Pruskovský, Aulae nostrae familiari, et Pocillatori nostro contulimus.” MOL E 554 Fol. Lat. 1367. fol. 58^r.

189 „Praerant ejus custodiae Paulus Barascainus, ac Benedictus Cosarus, viri acres et strenui, cum bis mille et amplius peditibus sclopetariis selectoribus ...” *Istvánffy*, 92. p.

190 A Podmaniczkyak Szapolyaihoz való átpártolására és Zsámbokrét ostromára ld.: *Lukinich*, 1943. 162-166. p.

191 MOL E 196 Fasc. 12. fol. 152^v.

deltek ki „pro necessitate et defensione Civitatis Thrinchiniensis et arcis eiusdem”.¹⁹² 1543-ban, júliustól augusztusig, amikor a törökök – többek között – Esztergomot is elfoglalták, 150 gyalogos és 200 lovas volt kirendelve a vár és a város védelmére.¹⁹³ Ezek az adatok azonban csak a veszély esetén kirendelt katonaság létszámadatai.

Sokkal nehezebbnek tűnik az állandó őrség adatait meghatározni. Azt tudjuk, hogy 1549. március 15-én Niklas Salm főkapitány 21 magyar gyalogost küldött Trencsénbe az ott állomásozók mellé.¹⁹⁴ A következő adat 1554–1555-ből való, amikor Trencsénben 94 gyalogos szolgált.¹⁹⁵ Meg kívánom jegyezni, hogy még a várvizsgáló bizottság sem tudta pontosan megállapítani a ténylegesen itt szolgálók számát.¹⁹⁶ Az 1559 elején kinevezett Proskovszky kapitányról tudható, hogy 40 katonát tartott, és ezt a létszámot Miksa főherceg elegendőnek ítélte a vár védelmére.¹⁹⁷ Az elzálogosításkor, 1564-ben, Széchy Margit,¹⁹⁸ majd az utána következő zálogosok is elvállalták a 40 katoná tartását.

Most vessük össze adatainkat néhány bányavidéki váréval:

192 Uo. fol. 159^f.

193 MOL E 211 III. ser. 22. t. fol. 147^v.

194 MOL E 554 Fol. Lat. 1368/I. fol. 9^v.

195 *Acsády*, 1888. 72. p.

196 *Illésy*, 1894. 90-91. p.

197 Miksa főherceg datálatlan utasítás-tervezete N. (minden bizonnyal Proskovszky János) trencsényi kapitánynak: „Ex proventibus igitur Praefectus ad eius Arcis custodiam, et vigilias alterius vicibus in ea exercendas quadraginta pedites bonos viros militares, et probatae fidei continue et sine diminutione conseruet, qui numerus peditum hoc tempore ... ad custodiam sufficere videtur.” MOL E 136 Fasc. 6. fol. 352^v.

198 MOL E 160 8. t. fol. 611^f.

Néhány bányavidéki vár őrségének létszáma 1554–1555 ¹⁹⁹		
<i>A vár neve</i>	<i>lovas</i>	<i>gyalogos</i>
Bakabánya	–	53
Kékkő	50	–
Korpona	400	189
Léva	400	200
Murány	6	118
Szitnya	8	29
Trencsén	–	94

A fenti várak nagy része – kivéve Lévát és Korponát – másodrendű, kisebb vár, csak Bakabányán, Kékkőn és Szitnyán volt kevesebb katona, mint Trencsénben. A táblázat adataiból kitűnik, hogy Trencsénben az állandó őrség létszáma viszonylag kevésnek mondható, ez különösen az 1559-től állandónak tűnő 40 katonára vonatkozik. Még kevesebbnek tarthatjuk a katonaság számát, ha tekintetbe vesszük a vár kiterjedt voltát is.

5. A vár felszereltsége (A vár tűzfegyverei)

Trencsén felszereltségének vizsgálatakor a vár készleteiről fennmaradt inventáriumok adataira támaszkodom. Összesen hét inventárium adatait dolgoztam fel. Táblázatokba gyűjtöttem a vár tűzfegyvereit, feltüntetve azok pontos őrzési helyét is.²⁰⁰ Az alábbi összesítő táblázat alapján képet kaphatunk a vár tűzfegyverei számának alakulásáról az egyes időszakok szerint.

199 *Acsády*, 1888. 72-73. p.; Bakabánya az 1556. évi állapota szerint van feltüntetve. Végváraink őrsége 1556-ban. In: *HK* 1895. 262. p.

200 A táblázatokat ld. a Mellékletekben.

A különböző típusú ágyúk számának alakulása 1528–1594 között							
Év	1528	1535	1549	1557	1564	1583	1594
db	32	16	16	38	26	18	16

A szakállas és egyéb (kézi, cseh, nürnbergi) puskák számának alakulása 1528–1594 között							
Év	1528	1535	1549	1557	1564	1583	1594
db	193	207	149	639	513	500	523

Összehasonlításként az alábbi táblázatot közlöm, amely a bányavidéki főkapitányság néhány várának tűzfegyverkészletéről nyújt képet az 1577-es állapotuk szerint:

A bányavidéki főkapitányság néhány várának tűzfegyverkészlete 1577-ben ²⁰¹		
<i>A vár neve</i>	<i>Összes ágyúk száma</i>	<i>Szakállas és egyéb puskák száma</i>
Murány	9	227
Végles	11	59
Zólyom	9	47
Léva	16	117
Csábrág	17	124
Bakabánya	6	38
Korpona	12	90
Érsekújvár	17	197

Az 1528. évi adatok véleményem szerint a többi évhez képest különlegesek, mert nyilván az ostromra készülve töltötték fel ilyen sok tűzfegyverrel Trencsént. Ezután, főleg az ágyúk számában, erős visszaesés tapasztalható. Amikor a vár

201 Adatok: *Geöcze*, 1894. 704-706. p.

királyi kézbe került, mind az ágyúk, mind a szakállas és egyéb puskák számában ugrásszerű növekedés figyelhető meg, ami a csúcspontját 1557-ben érte el. A vár tehát akkor volt a legjobban felszerelve, amikor királyi kézen volt (1549–1564). Ezután fokozatosan csökken a vár tűzfegyverkészlete; a szakállas és egyéb puskák számában viszonylag csekély, az ágyúk számában viszont jelentős a visszaesés. Az utóbbiak esetében különösen feltűnő, hogy a nagyobb kaliberű ostromágyúkat (*bombardae murifragae*) szállították el. Figyelemre méltó azonban, hogy még a század végén is jelentős készletek voltak Trencsénben.

Összehasonlítva több, a bányavidéki főkapitányság területén lévő várral, az tapasztalható, hogy Trencsén készletei jelentős mértékben meghaladják ezen várak felszereltségét. (Az itt közölt 1577. évi állapotkor Trencsénben már erős visszaesés tapasztalható a tűzfegyverek számában, azonban a fenti dátumhoz legközelebb lévő 1564. és 1583. évi készletek is felülmúlják a felsorolt végvárakat.) Az adatok alapján úgy tűnik, hogy Trencsén – különösen amikor királyi kézben volt (1549–1564) – hadszertárként működhetett. Ezt az indokolatlanul sok – a környező várak készleteit messze felülmúló – fegyver, főképpen a szakállas puskák nagy száma is alátámasztani látszik. A források alapján kiderül, hogy az ágyúk és szakállas puskák jelentős része nem a vár közvetlen védelmére szolgált, nem a védműveken volt elhelyezve, hanem ezeket az alsó és felső várban lévő fegyvertárakban tárolták.

Ez azonban még kevésnek tűnhet a feltételezés alátámasztásához, hiszen Trencsén csak akkor működhetett hadszertárként, ha innen más várakat is elláttak. Erre néhány esetben közvetlen adat is van. A magyar kamara 1551. január 23-án I. Ferdinándhoz írt jelentése szerint Érsekújvárra egy ágyút (falkonétát) akartak vinni, és ezt Trencsénből szándékoztak odahozatni.²⁰² A következő adat 1559-ből való, ekkor Zermegh János és Prandorffer Tamás kamarai tanácsosok Miksa főherceg utasítására Thelekessy Imre főkapitány lednicei várába annak átvételekor szakállas puskákat, ahhoz való golyókat és puskaoptort szállítottak Trencsénből, igaz, azzal a feltétellel, hogy amint Thelekessy Lednicét megfelelő módon fegyverekkel ellátja, ezeket majd visszaszállítja.²⁰³ A következő adat 1560–1561-ből való, ekkor Gyula

202 *Iványi*, 1927. 18. p.

203 Lednice várát a királyi biztosok 1559. április 3-án vették át Podmaniczky Rafael özvegyétől. Jelentésükben a biztosok javaslatot tettek arra, hogy a vár megerősítésére Trencsénből hozzanak 2 falkonétát, 40 szakállaspuskát és 10 mázsa lőport. A biztosok megjegyezték, hogy: „ex arce Thrinciniensi maiori numero munitionum facilius arci ipsi prospici possit”. A fegyverek szállítására június végén került sor. A biztosok a fegyverekről Thelekessytől elismervényt kaptak, amelyet Miksa főherceg rendeletére a trencsényi kapitánynak, valamint a trencsényi fegyvertár praefectusának („praefectus domus armamentariae Trinchiniensis”) kellett átadniuk.

várába Trencsénből is szállítottak hadfelszerelést, 100 mázsa lőport és 100 darab nagyobb szakállas puskát.²⁰⁴ Véleményem szerint ezek az adatok még tovább szaporíthatók, de igen nehéz nyomon követni a fegyverek útját egyik helyről a másikra. Jellemző, hogy a kor legjobban működő közigazgatási szerve, a kamara sem tudott esetenként kiigazodni a fegyverszállításokat illetően. Erre példa, hogy amikor Trencsént Forgách Imre átvette Poppel Lászlótól, a királyi biztosok felmérték a fegyverkészletben mutatkozó hiányokat. Jelentésük nyomán a magyar kamara írt I. Rudolfnak, hogy a hiányzó ágyúkról és golyókról információt kérnek, olyan személytől, akinek tudomása van arról, hogy I. Miksa visszakért-e ezekből valamit.²⁰⁵

Véleményem szerint Trencsénnek ez a szerepe főleg arra az időszakra jellemző, amikor a vár királyi kézben volt, vagyis 1549-től 1564-ig. Az uralkodó azonban az elzállogosítás után is gondoskodni kívánt arról, hogy a saját tulajdonában lévő, itt őrzött, még mindig tekintélyes mennyiségű fegyvert szükség esetén igénybe lehessen venni. Széchy Margit ezért reverzálisában kötelezettséget vállalt arra, hogy az ágyúkat, azok felszerelését, a hozzá való golyókat, amikor az uralkodónak arra szüksége van, minden ellenszegülés nélkül átadja.²⁰⁶ Mint az adatokból látható, ezután is szállítottak el fegyvert Trencsénből, de a vár fegyverkészlete a század végén is jelentősnek mondható.²⁰⁷

Podmaniczky Okt. V. köt. 181. p., 328. p., 343. p.

204 A fegyver szállítását végig lehet követni. I. Ferdinánd 1560. november 25-én utasította a magyar kamarát, hogy az gondoskodjon a gyulai lőszernek Pozsonytól Trencsénen át Kassáig, és onnan Gyulára szállításáról. I. Ferdinánd hasonló értelemben írt november 13-án Turóc vármegye hatóságának, majd december 31-én Pesthy Ferenc bihari adórovónak. A szállítmányt az új gyulai kapitány, Kerecsényi László és a királyi biztosok kísérték. A Gyula várában általuk 1561. március 6-án felvett inventárium felsorolja a Bécsből, Trencsénből és Kassáról hozott fegyvereket. A Trencsénből ideszállított fegyverek: „Ex Trinchinyo: Pulveris tormentarii centenaria 100. Pixides barbatas maiores 100.”. *Veress*, 1938. 333-336. p.

205 MOL E 137 Fasc. No. 22. fol. 159^f.

206 „Bombardas autem murifragas et falconetas maiores quas Sacratissima caesarea Maiestas in usu belli ... reservare voluit eas quandoquunque Caesarea Maiestas mandaverit una cum suis globulis ferreis funibus catenis ferreis ac alijs attinentijs sine ulla remittencia et difficultate ... auferri paciar et concedam heredesque mei paciantur et concedant.” MOL E 160 8. t. fol. 612^f.

207 Marosi Endre tévesen jegyzi meg, hogy „Trencsén készlete 1577-ben csak néhány ágyú és golyó volt.” *Marosi*, 1974. 63. p. 55. sz. jz. Tévedése minden bizonnyal a Geöcze István által közölt jelentés szövegén alapul: „Trencsénben ... is van még néhány ágyú és golyó, a mi Flged. tulajdonát képezi; ezért is az udvari kamara a magyar kamara segítségével kutatni fog

Trencsén stratégiai szerepének alakulása és helye a végvárrendszerben (Összegzés)

A tanulmány első felében végigkövettem a vár fontosabb XVI. századi eseményeit, részletesen foglalkoztam birtoklástörténetével, felsoroltam tisztjeit. A második részben megvizsgáltam Trencsén földrajzi elhelyezkedését, természeti adottságait, foglalkoztam az itt folytatott építkezésekkel, a várbirtokkal. Felsoroltam a várbeli katonaságra, illetve az itt tárolt tüzfegyverekre vonatkozó adatokat. Az alábbi összegzésben nyomon követem Trencsén stratégiai szerepének alakulását és megkísérlem a fentebbiek alapján elhelyezni a végvárrendszerben.

Trencsén Mohácsot megelőzően a nyugati határvédelem szempontjából kiemelkedő szereppel bírt. Jelentőségét növelte az a tény is, hogy az ország legbefolyásosabb és leggazdagabb családja tette meg családi székhelyül. Szapolyai trónra jutásával a megkezdődött polgárháború során szintén fontos volt Trencsén, különösen a Vág völgyének birtoklása szempontjából. Erre példa az 1528. évi ostrom is. Ferdinánd számára – miután Trencsén a kezére jutott – szintén fontos volt annak megtartása, egyrészt az ország északnyugati részének birtoklása miatt, valamint Morvaország és Szilézia védelme érdekében. Miután nagyjából kialakultak a „frontvonalak” Szapolyai és Ferdinánd között, illetve az utóbbinak sikerült a János-párti Podmaniczkyakat a maga pártjára állítani, került sor Trencsén elzálogosítására. Ferdinánd nyugodt lehetett Trencsén birtokát illetően, hiszen egyik legmegbízhatóbb hívének, Thurzó Eleknek adta zálogba.

Szapolyai János halála, majd Buda és azután több fontos vár török kézre kerülése után megkezdték a végvárrendszer kiépítését. Első lépésként az uralkodó igyekezett minél több fontos várat a maga kezébe venni, mint láttuk, ez történt Trencsénnel is. Azonnal megkezdték a királyi kézre jutott vár beleillesztését a végvárrendszerbe. Királyi katonaságot – többnyire német gyalogosokat – vezényeltek a várba, szakértő építésmesterekkel vizsgáltatták felül védműveit, fegyverkészletét jelentősen megnövelték. Ezek a lépések is azt igazolják, hogy fontos szerepet szántak Trencsénnek. Véleményem szerint elsősorban a környező végvárak ellátásában volt kiemelkedő jelentősége, de a fontos kereskedelmi út, valamint Morvaország és Szilézia biztosítása is indokoltá tette a végvárrendszerbe illesztést. Különösen ebben az időszakban (1549–1564) hadszertár szerepe lehetett Trencsénnek, erre utal az is, hogy az itt tárolt tüzfegyverek magas számához képest nagyon kevés katonaság állomásozott falai között.

utána és a főhadiszertárnak ezen holminknak utána lenni, hogy mindezek is javára és rendes inventáriumába jussanak.” *Geöcze*, 1894. 707. p. Vö.: Mellékletek, VII. és VIII. táblázat.

Miután az 1560-as évekre kiderült, hogy a török előrenyomulása közvetlenül nem fenyegeti a Vág völgyét,²⁰⁸ a folytonos pénzhiánnyal küzdő uralkodó elzalogosította Trencsént, ami mindenképpen azt jelenti, hogy a vár veszített jelentőségéből. Ennek oka lehetett még a várbirtok gazdaságtalan kezelése, illetve az is, hogy a fokozatosan kiépülő Érsekújvár megfelelően tudta ellátni a Duna vonalától északnyugatra eső területek védelmét is.²⁰⁹ Trencsén ezután mint kiemelkedő családok központja és mint kiterjedt várbirtok volt jelentős, stratégiai szerepe csak a Vág felső folyásának védelmére szorítkozott.

A fentiek alapján úgy tűnik, hogy Trencsén akkor, mikor királyi kézen volt (1549–1564) – elsősorban kiépítettsége és jelentős fegyverkészlete révén – a végvárrendszer második vonalának jelentősebb várai közé tartozhatott. Ezt a kérdést azonban addig nem lehet véglegesen tisztázni, amíg nem ismerjük a környező bányavidéki várak jelentőségét, szerepét. Amennyiben sor kerül ezen várak részletes felmérésére, lehetőség nyílik az összehasonlításra. A másik, szinte önkéntelenül felvetődő kérdés az, hogy amennyiben Trencsénnel a század 50-es, 60-as éveiben hadszertárként számoltak, akkor miért mondott le róla az uralkodó és miért nem építették ki a bányavidéki főkapitányság meghatározó elemévé? Egyelőre konkrét forrás nincs a kérdés megválaszolására, csak – mint a fentiekben – következtetni lehet arra, hogy miért került sor Trencsén újbóli elzalogosítására. A kérdés végleges megoldásához remélhetőleg segítséget nyújthat majd az Udvari Haditanácsnak a Haus-, Hof- und Staatsarchivban és a Kriegsarchivban található anyagának Trencsénre vonatkozó részeinek áttanulmányozása.

208 Ezt a megállapítást tükrözi Miksa főherceg már idézett, valószínűleg Proskovszky Jánosnak szóló datálatlan (1559 körüli) utasítás-tervezete: „Cum scilicet adhuc Deo Volente, castrum Thrynchÿen, in tali loco situm, ut nulla aperta vis hostilis timenda sit: Idcirco non magnus militum numerus ad custodiam eius requiri videatur.” MOL E 136 Fasc. 6. fol. 352^r.

209 *Marosi*, 1974. 48–49. p. Trencsén és Érsekújvár védelmi szerepének összefüggését az is bizonyítja, hogy miután Érsekújvár török kézre került (1663. szeptember 27.), a török és tatár csapatok Trencsénig és Nagyszombatig is eljutottak. Az újonnan létrehozott vilajet határai északon Trencséntől 10–15 kilométerre húzódtak. *Ortutay*, 1993. 169–170. p.

MELLÉKLETEK

I.

A táblázatok készítésének módszere

Az alább közölt táblázatok a Trencsén váráról készült hét inventárium adatait tartalmazzák. A táblázatokba a vár tűzfegyvereit gyűjtöttem ki. Az első rubrikában az év szerepel, a másodikban a tűzfegyver elhelyezése, majd pedig a tűzfegyver elnevezése következik. Ez utóbbinál feltüntettem a tűzfegyverre vonatkozó megjegyzéseket is (pl. ágyazott vagy ágyazatlan, törött, minden felszereléssel ellátva, használhatatlan stb.). Az elnevezéseket az inventárium rendje szerint adom meg, mindvégig betűhív átírásban. (A rövidítéseket feloldottam és kurzív betűvel jelöltem, az "e"-kaudátát ae-vel írtam át.) Az 1528. évi inventárium feldolgozása eltér a többitől, itt nem a tárolási helyek szerint írták össze a fegyvereket. A táblázatok nem tartalmazzák a Trencsénhez tartozó Szucsá várá felszereléseit, ezeket az 1535. és az 1549. évi inventáriumokban tüntetik fel (az utóbbiban csak egy adat szerepel erre vonatkozólag), de mivel nem tartoznak a trencsényi várban lévő készletekhez, nem vettem figyelembe. A felhasznált inventáriumok adatai:

Az inventárium felvételének dátuma	Az inventárium felvételének oka	Levéltári jelzet
1528. június 30.	Hans Katzianer átveszi a várat Baracskey Pál és Kozár Benedek várkapitányoktól.	ÖStA KA AFA 1528/6/5b. 1528/6/5c.
1535. október 6.	Thurzó Elek átveszi a várat Ryby Sebestyén várkapitánytól.	MOL E 156 Fasc. 99. No. 25.
1549. január 31.	Niklas Salm főkapitány átveszi a várat Székely Magdólnától.	MOL E 156 Fasc. 75. No. 41.
1557. október	A várvizsgáló biztosok által felvett inventárium	MOL E 156 Fasc. 96. No. 5. Fasc. 99. No. 22.
1564. december 12.	Széchy Margit átveszi a várat I. Miksa biztosaitól.	MOL E 156 Fasc. 96. No. 5. Fasc. 99. No. 22.
1583. február 23.	Forgách Imre átveszi a várat Lobkovici Poppel Lászlótól.	MOL E 156 Fasc. 96. No. 6. Fasc. 99. No. 22.
1594. január 14.	Illésházy István átveszi a várat Forgách Imrétől.	MOL E 156 Fasc. 96. No. 7. Fasc. 99. No. 22.

II.

Év	Ágyúk	db	Törött ágyúk	db
1528	ain gegossenn haubstugkh... von Kayser Friedrichen herkohommendt	1	Ain schone viertlstainpuxen	1
	Ain gegossene quartaunen.. genandt wegkhauff von Trensch	1	ain schone grosse gegossne vnd geprochne haufnizl schenst Stain	1
	Nothschlangen	1	ain geprochne viertl gegossne Stainbuxen	1
	Ain alte gegossne halbschlang	1	ain klains khurz gegossens ... Stainpuxl	1
	Ain gegossne viertlpuxen auf Redern	1	ain geprochne grosse gegossne haufniz	1
	Zway haufnizl gegossenn auf Redern in Registern	2	ain gegossne geprochne haufniz Stainpuxen	1
	ain gegossen haufniz in ainem Register	1	ain khurz gegossen ganz Stainpuxl	1
	ain alts haufnizl gegossen Vast khurz in ainem Register	1	ain khurz ganz gegossens verprunnens Stainpuxl	1
	zwo gegossen Stainpuxen toplhauffniz in Registern	2	zway gegossne verprunnen khurz alte klaine valkhanet	2
	ain gegossen valkhanet	1	ain groß Stukh von ainer gegossnen Viertlpuxen	1
	zwo gegosen haufnizain gegossen klaines Stainpuxl khurz in ainem Register	1	ain Stugkh von ainer toplhauffniz gegossen	1
	zway klaine gegossne Morsterlein	2	Szakállasok	
	ain klainer allter Morser gegossen	1	ain gegossner grosser hakhn	1
	viertlpuxen mit Raiffen	1	Behemisch gesthiffit toplhakhen	17
	Ain grosse eisnene haufniz ... mit eisnen Raiffen	1	Behemisch gemain hagkhen gestiffit vnd vngestiffit	18
	zwo khurz groß eisnen Stainpuxen*	2	Alt gemain klain vnd groß hacken gestiffit vnd vngestiffit	156
	*A felsorolt fegyverek után a követ- kező bejegyzés található: „Noch sollen in den verprunnen Schutten etliche Stugkhlein verfallen sein”.		Eysnen Scherpentinnl ains vngesthiffit	1

III.

Év	A tűzfegyver elhelyezése	A tűzfegyver elnevezése	db
1535		pixides Barbatae vulgo zakaloss	200
		tormenta Erea vulgo Seregbonthyo	2
	In cacumine magne thurris Bombarda	super currum vulgo pathianthiu	1
	In nova domo Bombardaria	Bombardi ferreae super rotas que in vulgari Tarazk vocantur	4
	Ibidem	Bombarda kewethew pathanthyw	1
	Ibidem in terra	Bombardae ex Ere fuse lapides iacentes absque rotis	2
	Ibidem	Bombardae ferreae maiores lapides iacentes	3
	Ibidem	mosar pathanthyw ex ferro	2
	Ibidem	ingenia magna	2
	in turris	pixides Bombardarum	7
	In muro exteriori	Bombarda Erea super rotas lapidem iacens	1

IV.

Év	A tűzfegyver elhelyezése	A tűzfegyver elnevezése	db
1549	In propugnaculo exteriori in summitate montis	pixides Barbatae	80
	In turri que vocatur Matthyws thornya	pixides Barbatae	10
	In testudine prope puteum	pixides Barbatae	30
	penes fluvium wagh supra murum	pixides Barbatae	18
	In superiori domo portariorum	pixides Barbatae	4
	In Turri inferioris porte	pixides Barbatae	7
	supra turrim [turris intra minorum portam]	Bombarda vulgo Tharaczk vocata cum instrumento	1
	in Turri Matthwssa	Bombarda	1
	Ibidem super terram	Ingenia Vetera ferrea, sine sede	2
	Ibidem	keweabombarda in formam mortary [mosar panhangyw ferrea]	1
	Ibidem	Bombarda ferrea super rotas	1
	In sacello	tormentum parvum ferreum Siska vocatum	1
	Ibidem	Siska simplex et vilis	1
	In propugnaculo super fluvium	Bombarda vulgo Tharaczk	1
	Ad fluvium wagh	Tharaczk ferrea	2
	Ibidem	Bombarda instar mortary erea [Mosar pathangyw aereum]	1
	Ibidem	Bombarda ferrea cum rotis ligneis	1
	Ibidem	Bombarda cuprea	1
	In turri magna superiori	Bombarda cum Instrumentis omnibus	1
	Sub porta inferiori	Tharaczk fracta	1

V.

Év	A tüzfegyver elhelyezése	A tüzfegyver elnevezése	db
1557	In maiori domo Armamentaria	Bombardae murifragae maiores	2
	Ibidem	Bombardae murifragae cum omnibus earum attinentiis et curribus ad Vehendas ceptis	4
	Ibidem	Bombarda Magna, Nympha silvestris dicta, a Podmaniczky in Arce relicta cum attinentiis admodum vilibus	1
	Ibidem	Barbatae mediae Norrinbergenses cum omnibus earundem attinentiis	201
	In armamentario Superioris Arcis minori	Bombardae falkaun mediae	2
	Ibidem	falkanetae duplcae	4
	Ibidem	falkanetae duplcae	4
	Ibidem	Sarffendindl	4
	Ibidem	Sarffendindl parva	1
	Ibidem	Barbatae ferreae	100
	Ibidem	pixides Bohemicae	180
	In contusorio pulverorum in quo Magistri Bombardariorum habitant	Bombarda parva ferrea antiqua	1
	Ibidem	parva Bombarda ferrea	1
	Ibidem	Barbatae duplcae bonae	13
	Ibidem	Barbatae duplcae lignea manubria habentes	54
	Ibidem	Barbatae duplcae in antiquis sedibus locatae	32
	Ibidem	Barbatae duplcae cum fractis sedibus	6
	Ibidem	Barbatae duplcae ferreis Manubrýs, inutiles	4
	In Propugnaculis et Muris In Turri arcis superioris in qua Tubicines habitant	Bombarda ferrea	1
	In propugnaculo supra cellarium Cervisiae	Bombarda ferrea	1

Év	A tűzfegyver elhelyezése	A tűzfegyver elnevezése	db
1557	In muro quem longum vocant	Barbatae dupplae lignea manubria habentes	12
	In propugnaculo Exteriori ad hortum	Barbatae dupplae ferrea Manubria habentes	11
	Ibidem	Barbatae dupplae sine manubrÿs et sedibus	2
	In propugnaculo rotundo ad allodium sub arce sito Matthÿs Thorna dicto	falconeta ferrea	2
	Ibidem	Barbatae ferreae dupplae ferrea Manubria habentes	12
	In propugnaculo in rupe ad fluvium Wagh sito	Bombardae ferreae Stainbixen dictae in Rotis	2
	Ibidem	falkonetae ferreae in Rotis	3
	Ibidem	falconeta ferrea media	1
	Ibidem	Bombardula ferrea	1
	Ibidem	Bombardae Stainpixen	2
	Ibidem	falconeta ferrea sine sedibus	1
	In turri Arcis ad portam Inferiorem	Barbatae dupplae ligneas sedes habentes	6
	In porta craticulata Infimia ad Civitatem	Barbatae ferreae ligneas sedes habentes	2

VI.

Év	A tüzfegyver elhelyezése	A tüzfegyver elnevezése	db
1564	In domo Armamentaria	Bombardae maiores Murifragae	2
	Ibidem	Bombardae murifragae cum omnibus eorum attinentiis et curribus ad vehendum aptis	4
	Ibidem	bombarda magna, Nympha sylvestris dicta, per dominum Podmanýczký relicta admodum vilibus attinentiis	1
	Ibidem	pixides manuales Norimbergenses	201
	In Armamentario minori	Bombardae falconum mediae	2
	Ibidem	falconetae duplae	4
	Ibidem	Barbatae ferrei	100
	Ibidem	Sarfetina parva	1
	Ibidem	Pixides manuales Bohemici	180
	In propugnaculo in Rupe versus fluvium Vagh constructum	Bombardae ferreae breviores ad eyciendum globum lapideum	4
	Ibidem	parva bombardae	1
	Ibidem	Machina ferrea magna mortarium vocata	1
	In propugnaculo Matyas vocato	falconeta ferrea	1
	In contusorio pulverum	Pixides barbatae sine manubrýs veteres	32
	Ibidem	Falconetae ferrei absque ullis attinentiis	3
	in propugnaculo Cervisiae	Falconeta super rotis	1
	In superiori arce in turri	falconeta ferrea	1

VII.

Év	A tűzfegyver elhelyezése	A tűzfegyver elnevezése	db
1583	In domo armamentaria, quae est in arce inferiore	Pixides manuales Norimbergenses integrae	200
	Ibidem	falconetae cum suis attinentys	5
	Ibidem	Pixides barbatae integrae	63
	Ibidem	Pixides manuariae Bohemicae minores superioribus Norimbergenses	180
	Ibidem	Falconeta ferrea parva fracta	1
	Ibidem	Mosar pattantiu ferreum	1
	In domo Castellani supra portam arcis inferioris	Pixides barbatae integrae	38
		[Pixides barbatae] Fractae	2
	In propugnaculo super rupem Vago flumini impendentem sito	Bombardae ferreae breves, vulgo Mosar patantiu maiores	3
	Ibidem	[Bombarda ferrea brevis, vulgo Mosar patantiu] minor	1
	Ibidem	Falconeta ferrea parvula	1
	Ibidem	Mortariolum ferreum	1
	Ibidem	Falconeta parva, paulo maior pixide barbata	1
	Ibidem	falconeta ferrea integra super rotas	1
	In arce superiore In propugnaculo ad hortum spectante	Falconeta una bene instructa	1
	Ibidem supra tectum	pixides barbatae	17
	In alio propugnaculo interiore, supra conservatorium cervisiae	Falconeta	1
	In summa Turri arcis	Falconeta ferrea vetus super rotas	1

VIII.

Év	A tűzfegyver elhelyezése	A tűzfegyver elnevezése	db
1594	In domo armamentaria quae est in arce inferiori	Pixides manuales Norinbergenses	200
	Ibidem	falconetae cum suis attinentijs	5
	Ibidem	Pixides barbatae	63
	Ibidem	Pixides barbatae aliae fractae	25
	Ibidem	Pixides manuariae Bohemicae minores superioribus Norinbergenses	180
	Ibidem	Falconeta ferrea parva fracta	1
	Ibidem	Mosar pattiangiw ferreum	1
	In domo Castellani supra portam arcis inferioris	Pixides barbatae	38
	In propugnaculo super rupem Vago flumini impendentem	Mosar pattiangiw maiores	2
	Ibidem	[Mosar pattiangiw] minor	1
	Ibidem	Falconeta ferrea parvula	1
	Ibidem	Mortariolum parvum	1
	Ibidem	Falconeta parva paulo maior pixide bombardae	1
	Ibidem	falconeta ferrea integra super rotas	1
	In arce superiori in propugnaculo ad hortum spectante	Falconeta bene instructa	1
	Ibidem supra tectum	pixides barbatae	17
	In alio propugnaculo interiore supra conservatorium	Falconeta	1
	In Summa Turris Arcis	Falconeta ferrea vetus super rotas	1

Levéltári források rövidítéseinek jegyzéke

Magyar Országos Levéltár (MOL)

Magyar Kancelláriai Levéltár Magyar Királyi Kancellária

A 57 Libri Regii

Magyar Kincstári Levéltárak Magyar Kamara Archivuma

E 136 Diversae instructiones

E 137 Relationes commissariorum regionum

E 156 Urbaria et conscriptiones

E 160 Conscriptiones diversae

E 186 Archivum familiae Ostrosith

E 196 Archivum familiae Thurzó

E 200 Acta diversarum familiarum

E 211 Lymbus

E 227 Libri donationum

E 554 Városi és kamarai iratok

E 719 Libri donationum et inscriptionum super diversis arcibus
et castellis in Hungaria existentibus

Österreichisches Staatsarchiv, Wien (ÖStA)

Kriegsarchiv (KA)

AFA Alte Feldakten

Haus-, Hof und Staatsarchiv (HHSStA)

UA AA Ungarische Akten Allgemeine Akten

Štátny Okresny Archív v Trenčíne (ŠOKA, Trenčín)

MG Trenčín Magistrat Mesta Trenčína

Könyvészeti rövidítések jegyzéke

I. A felhasznált folyóiratok rövidítéseinek jegyzéke

Arch. Ért.	Archeológiai Értesítő
HK	Hadtörténelmi Közlemények
LK	Levéltári Közlemények
Műv. Ért.	Művészettörténeti Értesítő
TT	Történelmi Tár

II. A felhasznált művek rövidítéseinek jegyzéke

Acsády, 1888.	<i>Acsády Ignác: Végváraink és költségeik a XVI. és XVII. században.</i> In: HK 1888. 64-85. p., 246-267. p.
Acsády, 1894.	<i>Acsády Ignác: Régi magyar birtokviszonyok, 1494–1598.</i> Bp., 1894. /Értekezések a történeti tudományok köréből XVI/3./
Barta, 1983.	<i>Barta Gábor: A Sztambulba vezető út (1526–1528).</i> Bp., 1983.
Bárdossy, 1943.	<i>Bárdossy László: Magyar politika a mohácsi vész után.</i> Bp., 1943.
Demkó, 1914.	<i>Demkó Kálmán: Felsőmagyarországi várak és várbirtokok a XVI. században.</i> In: HK 1914. 210-233. p., 423-441. p. 573-638. p.

- DHA *Diplomata Hungariae Antiquissima*. 1. köt.
Szerk.: Györfly György. Bp., 1992.
- Ember, 1988. *Ember Győző*: Magyarország nyugati külkereskedelme
a XVI. század közepén. Bp., 1988.
- Ember, 1946. *Ember Győző*: Az újkori magyar közigazgatás története
Mohácstól a török kiűzéséig. Bp., 1946.
- Fallenbüchl, 1988. *Fallenbüchl Zoltán*: Magyarország főméltóságai (1526–1848).
Bp., 1988.
- Fallenbüchl, 1994. Magyarország főispánjai. Die Obergespane Ungarns.
1526–1849. Bp., 1994.
- Fekete, 1941. *Fekete Nagy Antal*: Magyarország történelmi földrajza
a Hunyadiak korában. IV. köt. Trencsén vármegye. Bp., 1941.
- Geöcze, 1894. *Geöcze István*: A tüzérségi és hadiszer állomány
Magyarországon 1577-ben. In: HK 1894. 699-715. p.
- Gerő, 1955. *Gerő László*: Magyarországi várépítéset
(Vázlat a magyar várépítéset fejezeteiből). Bp., 1955.
- Gévay, 1837. *Gévay Antal*: Legatio Ioannis Hoberdanacz et Sigismundus
Weichselberger ad Suleimanum I. Imperatorem Turcarum iussu
Ferdinandi I. Regis Hung. Boh. etc. obita Anno MDXXXVIII.
Wien, 1837.
- Holub, 1909. *Holub János*: Istvánffy Miklós históriája hadtörténeti szempontból.
Szekszárd, 1909.
- Hóman – Szekfű Hóman Bálint – Szekfű Gyula: Magyar történet. 2. kiad. III. köt.
Bp., 1935.
- Illésy, 1894. *Illésy János*: Várvizsgálatok 1557-58-ban.
In: HK 1894. 57-95. p., 216-241. p.
- Istvánffy Istvánffy Miklós: *Historia regni Hungariae*.
Viennae, Pragae, Tergesti. 1758.

- Iványi, 1927. *Iványi Béla: A tüzérség története Magyarországon kezdetétől 1711-ig.*
In: HK 1926-1928 1-10 közl. pass.
- Iványi: Trencsén *Iványi Béla: Trencsén vármegye levéltárai a vármegye múltjára vonatkozó, főleg középkori oklevelek szempontjából.*
In: LK 1936. 225-245. p., LK 1937. 223-229. p.,
LK 1938. 236-248. p., LK 1939. 255-276. p.
- Kapossy, 1956. *Kapossy János: Művészettörténeti regeszták a királyi határozatokból és rendeletekből. I.*
In: Műv. Ért. 1956. 47-53. p., 190-197. p., 318-330. p.
- Kárfy, 1912 „Trencsén megye jelenti a pozsonyi kamarának, hogy a maga részéről békét akar kötni Podmaniczkyval. 1534. január 12.”;
„Kaczianer János főkapitány Trencsén vármegye előbbi jelentése tárgyában a kamarához ír. Lőcse, 1534. február 8.”
Közli: *Kárfy Ödön* In: HK 1912. 131-135. p.
- Károlyi, 1910. *Károlyi János: A trencsényi vár. Trencsén, 1910.*
- Kiss István, R. 1908. *Kiss István, R: A magyar helytartótanács I. Ferdinánd korában.*
Bp., 1908.
- Könyöki, 1887. *Könyöki József: Trencsén vára.* In: Arch. Ért. 1887.
- Középkori leveleink *Középkori leveleink (1541-ig). Szerk.: Hegedűs Attila és Papp Lajos.*
Régi Magyar Levéltár 1. Bp., 1991.
- Kristó, 1986. *Kristó Gyula: Csák Máté.* Bp., 1986.
- Kristó, 1988. *Kristó Gyula: A vármegyék kialakulása Magyarországon.* Bp., 1988.
- Lukinich, 1943. *Lukinich Imre: A podmanini Podmaniczky-család története.* Bp., 1943.
- Maggiorotti – Banfi *Maggiorotti, Leone Andrea – Banfi, Florio: Pietro Ferabosco.*
In: HK 1933. 156-173. p.
- Maksay, 1990. *Maksay Ferenc: Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén.*
I-II. köt. Bp., 1990.

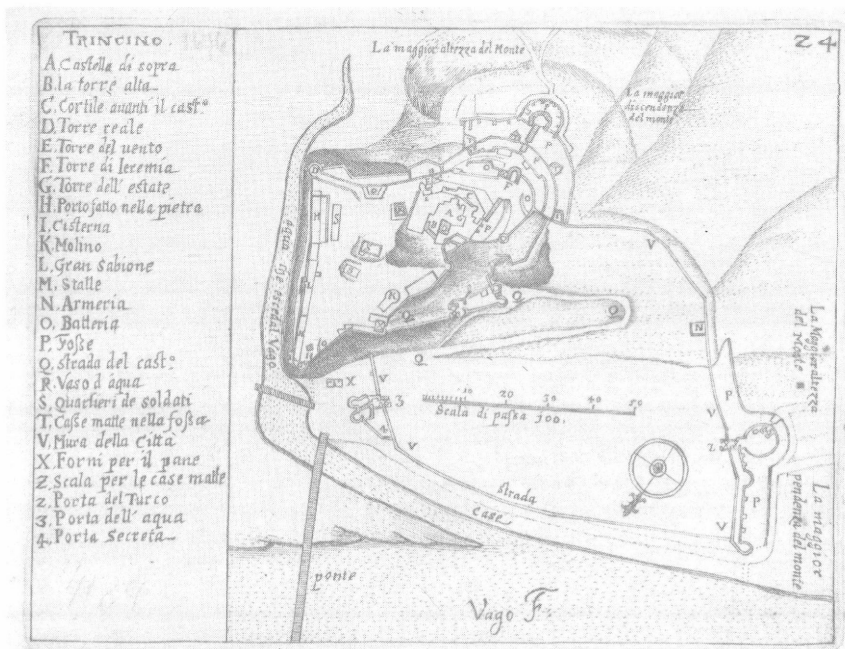
- Marosi, 1974. *Marosi Endre*: Itáliai hadiépítészek részvétele a magyar végvárrendszer kiépítésében 1541–1592 között. In: HK 1974. 28-72. p.
- Menclová, 1956. *Menclová, Dobroslava*: Hrad Trenčín. Bratislava, 1956.
- Nagy Iván *Nagy Iván*: Magyarország családi címerekkkel és nemzedékrendi táblákkal. I–XI. köt. Pest, 1857–1868.
- Newald, 1879. *Newald, Johann*: Niklas Graf zu Salm. Wien, 1879.
- Ortutay, 1993. *Ortutay András*: Érsekújvár szerepe a volt Esztergom vármegye területén a magyar királyság és a török uralom időszakában. In: Végvárak és régiók a XVI–XVII. században. Eger, 1993. /Studia Agriensia 14./
- Pataki, 1931. *Pataki Vidor*: A XVI. századi várépítés Magyarországon. In: A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve I. Bp., 1931. 98-133. p.
- Podmaniczky Oklt. *A podmanini Podmaniczky-család levéltára. I–V. köt. Szerk.: Lukinich Imre. Bp., 1937–1943.*
- Pozdišovský, 1978. *Pozdišovský, Štefan*: A trencsényi vár. Bratislava, 1978.
- Rázsó, 1983. *Rázsó Gyula*: A várak szerepe I. Ferdinánd törökellenes terveiben (1521–1543). In: Magyarországi végvárak a XVI–XVII. században. (Tanulmányok) Eger, 1983. /Studia Agriensia 3./ 61-70. p.
- Sebestyén, 1911. *Sebestyén Béla*: Enyingi Török Bálint mint Pápa város földesura (1535–1550). Pápa, 1911.
- Siebmacher *J. Siebmacher's grosses und allgemeines Wappenbuch. IV. Abt. IV. Bd. Niederösterreichischer Adel. I. Abt. Nürnberg, 1909.*
- Starek, 1852. *Starek, Ludwig*: Wegweiser in der Trentschiner Burg-Ruine und Umrisse der Geschichte der königlichen Freistadt und Burg Trentschin. Pozsony, 1852.
- Szalay, 1861. *Szalay László*: Adalékok a magyar nemzet történetéhez a XVI-dik században. 2. kiad. Pest, 1861.
- Szalay, 1854. *Szalay László*: Magyarország története. IV. köt. Lipcse, 1854.

- Szántó, 1980. *Szántó Imre: A végvári rendszer és fénykora Magyarországon 1541–1593.* Bp., 1980.
- Szegő, 1911. *Szegő Pál: Végváraink szervezete a török betelepedésétől a tizenöt éves háború kezdetéig (1541–1593).* Bp., 1911.
- Szerémi *Szerémi György: Epistolae de perditione regni Hungariae. Monumenta Hungariae Historica II. Scriptores. I. köt. Pest, 1857.*
- Szilágyi, 1878. *Szilágyi Sándor: Bocskay István és Illésházy István levelezése 1605–1606.* In: TT 1878. 1-84. p., 273-320. p., 576-642. p.
- Thuretschek, 1968. *Thuretschek, Christine: Die Türkenpolitik Ferdinands I. von 1529 bis 1532.* Wien, 1968.
- Trenčiansky hrad. 1991. *Brunovský, Ferdinand – Fiala, Andrej – Nešporová, Tamara – Šišmiš, Milan: Trenčiansky hrad.* 1991.
- Veress, 1938. *Veress Endre: Gyula város oklevéltára (1313–1800).* Bp., 1938.
- Vlahovics, 1883. *Vlahovics Emil: Trencsén várának ostroma 1528-ban.* In: A trencsényi kir. kath. Főgymnasium értesítője az 1882–83. tanévről. Trencsén, 1883. 3-11. p.
- Zivkovic, 1976. *Zivkovic, Georg: Alt-Österreichs Heerführer. Stellenbesetzung in Heer, Landwehr und Kriegsmarine. 1541 bis 1918.* Wien, 1976. (Maschinenschrift in der Bibliothek des Kriegsarchives in Wien.)

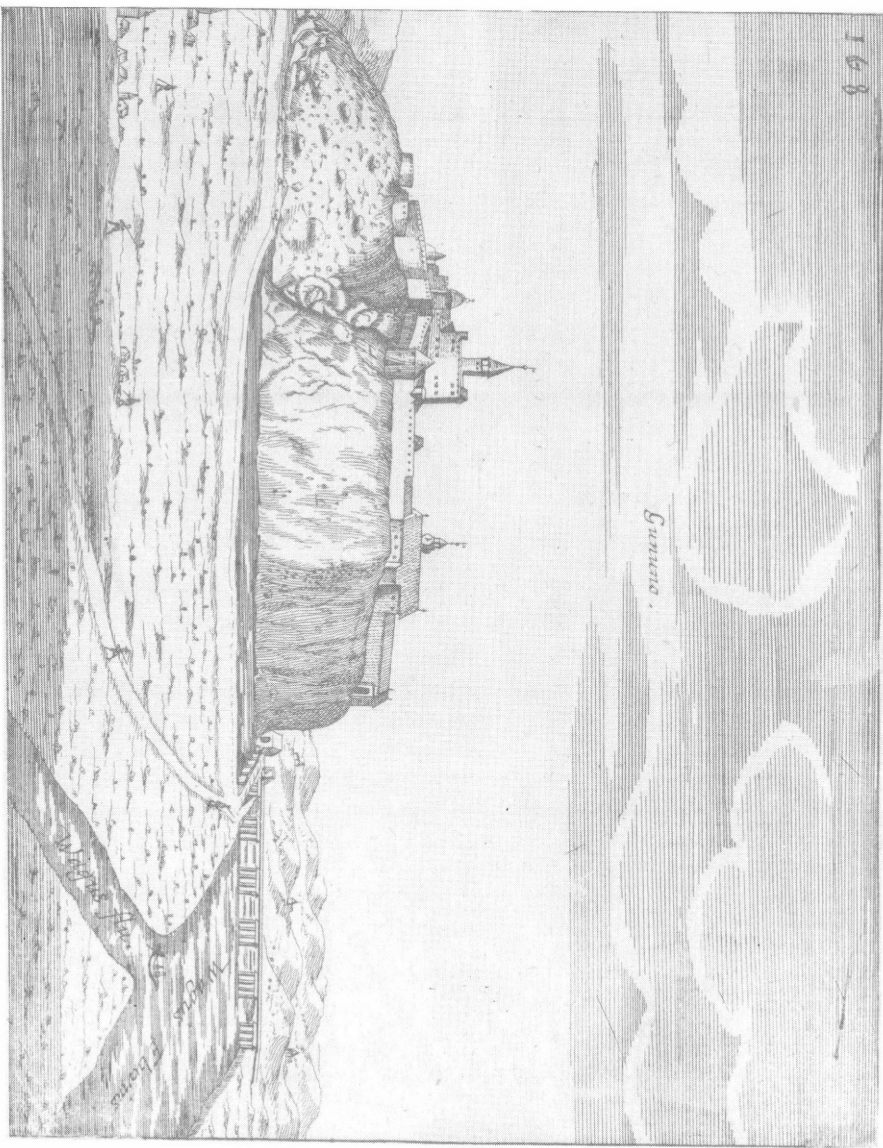
Trencsén vára a XVII. századi metszeteken

A címlapon és az alább közölt rézmetszetek lelőhelye Galeazzo Gualdo Priorato: „Continuazione dell’ historia di Leopoldo cesare Nella quale si describe la Ribellione d’ Ungheria E quanto é successo dal principio della Congiura sino all’ Anno 1676.” című, 1676-ban Bécsben megjelent műve. Gualdo Priorato, Comazzo grófja 1606-ban Velencében született, és Menclová szerint 1663 szeptemberében – a Vág-völgyi török betörés idején – járhatott Trencsénben Souches tábornok kíséretében. Vélhetően ekkor keletkeztek azok a rajzok, melyek alapján Gérard Bouttats a metszeteket készítette 1676-ban. A metszetek ugyan a XVII. század második felében készültek, de a XVI. század végi állapothoz képest lényeges eltérés nem tapasztalható, jól látható rajtuk a vár fekvése és erődítményei. A címlapon lévő rézmetszet a várat kelet felől mutatja, felirata: „Trencsén a domb felől nézve”, az előtérben a Vág holtága látható. A mellékletben közölt váralaprajz a fennmaradt legkorábbi, és jól mutatja Trencsén várának és városának elhelyezkedését. Ez kevésbé tükrözi a XVI. századi állapotokat, mert a XVII. század folyamán – elsősorban az alsó várban – több új épületet is emeltek. (1. kép) A két rézmetszet a várat északkelet illetve északnyugat felől ábrázolja. Az előbbinél jól látható a Vág folyó fő- és mellékága és az azokon átívelő hidak. (2. kép) Az utóbbi metszet Trencsén várát és városát mutatja a Vág túlsó partjáról nézve. (3. kép) Mindkét metszeten tévesen – Trencsén helyett – a „Gununo” elnevezés szerepel.

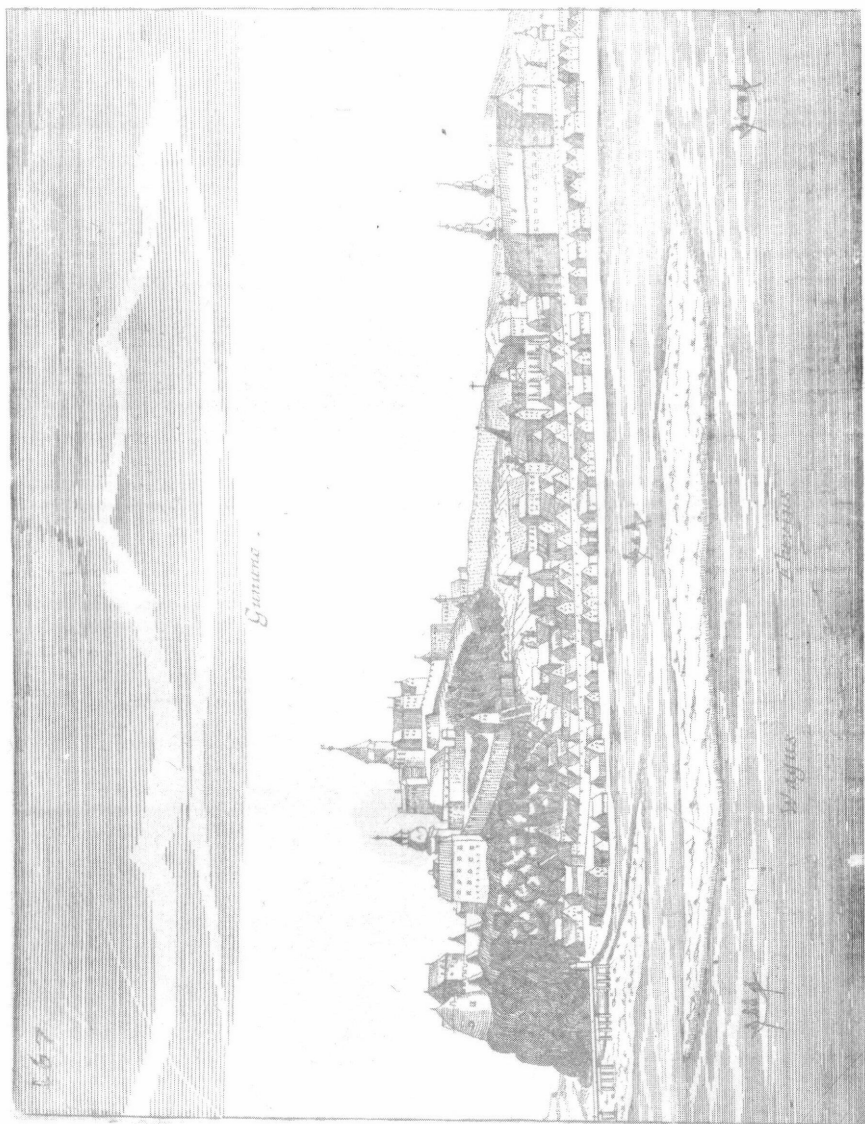
A metszeteket a Magyar Nemzeti Múzeum Magyar Történeti Képcsarnoka bocsátotta rendelkezésünkre. Szívélyes segítségükért ezúton is köszönetet mondunk. A metszetek jelzetei: T 4190, T 4189, T 4158, T 4157.

1. kép Trencsén várának alaprajza a XVII. század második felében.
 Gérard Bouttats rézkarca.

2. kép Trencsén vára a XVII. század második felében. Gérard Bounlats rézmeiszerete.

3. kép Trencsén vára és városa a XVII. század második felében. Gérard Bouttats rézmeiszeje.

István Kenyeres: Die Burg von Trentschin (Trenčín, Trencsén) im XVI. Jahrhundert. (S. 5-72.)

Das Thema der Studie ist die in erster Linie auf Archivquellen basierende Bearbeitung der Geschichte der Trentschiner Burg im XVI. Jahrhundert. Der Themenkreis wurde bisher noch keiner gründlichen Untersuchung unterzogen, da der bedeutende Teil des Archivguts dieses Themas im Ungarischen Staatsarchiv zu finden ist, und sich vielleicht gerade deshalb die Aufmerksamkeit der slowakischen Forscher nicht auf ein gründlicheres Studium der frühen Neuzeit der Burg am Waagufer erstreckte. Der Burg gebührt nach der Geschichte von Mohács bedeutend mehr Aufmerksamkeit, denn unter ihren Besitzern sind solche bedeutende Persönlichkeiten zu finden, wie der Statthalter (locumtenens) Elek Thurzó oder der spätere Palatin István Illésházy.

Der erste Abschnitt der Studie liefert einen Beitrag über die Belagerung im Jahre 1528, die auch bedeutende Auswirkungen auf den Zweikampf zwischen Szapolyai und Ferdinand hatte und deren diplomatische Auswirkungen, danach gewährt er einen Einblick in die Geschichte der Pfandbestellung.

Im zweiten Abschnitt prüfe ich, wie sich die nach Mohács wesentlich veränderten Verhältnisse auf die historische Rolle von Trentschin auswirkten, und wie sich die im Mittelalter so wichtige Burg zu dem Grenzfestungssystem verhielt, das ab der Mitte des Jahrhunderts ausgebaut wurde. Ich habe die Burg fünf Gesichtspunkten gemäß einer Untersuchung unterzogen: 1. geographische Faktoren, 2. die Befestigungen und die Wehranlagenarbeiten der Burg, 3. Burgbesitztum und Verwaltung, 4. Besetzung in der Burg, 5. Ausrüstungen, Feuerwaffenbestand in der Burg. Aufgrund der vorgenannten Gesichtspunkte kann festgestellt werden, daß Trentschin an dem gut kontrollierbaren Punkt einer wichtigen Handelsstraße lag; eine weit ausgedehnte und gut ausgebaute Burg war; der Burgbesitz zu den bedeutendsten gehörte; obwohl während dessen Verwaltung auch Mißbräuche vorkamen; innerhalb ihrer Mauern nur wenig Besetzung stationiert war; ihr Waffenbestand jedoch als bedeutend bezeichnet werden kann, besondere Aufmerksamkeit verdient die große Anzahl von Hackenbüchsen und sonstigen Gewehren, woraus anzunehmen ist, da in der Zeit, wo Trentschin in der Hand des Königs war (1549-1564), die Burg als Zeughaus funktionierte.

TÖRÖK ENIKŐ

EGY XVIII. SZÁZADI POLIHISZTOR: MIKOVINY SÁMUEL

Mikoviny Sámuelről már számos cikk és tanulmány megjelent, ismeretterjesztő lapok (Búvár, Élet és Tudomány, Természet Világa) és szakfolyóiratok is foglalkoztak életével és munkásságával. Ennek ellenére, ha képet akarunk alkotni Mikoviny tevékenységéről és jelentőségéről, nehéz helyzetben találjuk magunkat, mert a cikkek és tanulmányok többsége munkásságának csak egy-egy területével foglalkozik. A Térképészeti Közlöny, valamint a Geodézia és Kartográfia lapjain térképészeti tevékenységéről olvashatunk, és egyes honismereti folyóiratokban is találunk térképeiről ismertetőket.¹ Bányászati és kohászati munkásságáról elsősorban a Bányászati Lapokban és a Bányászati és Kohászati Lapokban jelentek meg cikkek, vízmérnöki tevékenységéről pedig a Hidrológiai Tájékoztatóban olvashatunk. Teljességre törekvő Mikoviny-életrajzot Bendefy László, Deák Antal András és Hrenkó Pál² írt. Velük ellentétben nem kronologikusan, hanem tematikusan igyekszem összefoglalni eddigi ismereteinket és adatainkat Mikoviny Sámuel pályájáról, így talán jobban át lehet látni polihisztóri munkásságát.

Magyarországon a XVIII. század első felében kis számú, de európai viszonylatban is színvonalas értelmiségi réteg volt. A tudományos érdeklődésű értelmiség az országnak főleg azon részeiből került ki, melynek lakói korábban nem éltek török uralom alatt, mint Erdély és a Felvidék. A felvidékiek között egyaránt voltak magyar, szlovák, német és vegyes anyanyelvűek, akik mindannyian Hungarusnak tartották magukat, ezzel fejezték ki a szülőföldhöz, a magyar királysághoz való ragaszkodásukat.³

Mikoviny Sámuel is a Felvidéken, soknyelvű környezetben nőtt fel, több nyelvet is beszélt anyanyelvi szinten. Ábelfalva, ahol 1700-ban született, teljesen szlovákok lakta Nógrád megyei falu volt, ezért már gyerekkorában megtanulhatott szlovákul. Apja, id. Mikoviny Sámuel is jól kellett, hogy beszéljen ezen a nyelven, különben nem lehetett volna evangélikus lelkész olyan szlovák településeken, mint Rózsashegy, Turicska és Ábelfalva.⁴ Szintén gyerekkorában, szüleitől tanult meg

1 Ld. ehhez pl.: Bendefy L., Hrenkó, 1978, Hrenkó, 1986.

2 Bendefy, Hung. Nova és Hrenkó, 1984.

3 Kosáry, 140-142. p., Waczulik, 10. p.

4 Bendefy, 7-8. p., Bendefy, 1975. 393-394. p.

magyarul, később ezen a nyelven folytatta magánlevelezését.⁵ Tanulmányai során újabb két nyelvvel ismerkedett meg, a némettel és a latinnal, melyeken később hivatalos levelezéseit kellett folytatnia. Műveltségének így fontos része lett a soknyelvűség.⁶

Társadalmi helyzetét tekintve nemesi címet nyert polgári családból származott. A Felvidéken a családnak Zólyom, Trencsén, Nyitra és Nógrád vármegyékben voltak birtokai.⁷

A felvidéki kisnemesség általában nagy gondot fordított gyerekei iskoláztatására, főleg racionális megfontolások alapján, hiszen számolniuk kellett azzal, hogy a birtok nem biztosít mindegyik gyereknek megélhetést. Ezenkívül számukra a tanulás felemelkedési lehetőséget is jelentett. A 17. századi értelmiség nagyrészt egyházi jellegű volt, id. Mikoviny Sámuel is a papi pályát választotta. A XVIII. században egyre többen készültek világi pályára, s ezek közé tartozott a polihisztor Mikoviny is.⁸

Tanulmányait valószínűleg Ábelfalván, az evangélikus egyház elemi iskolájában kezdte, s közben apja még latinra is taníttatta Bulovszky Ferenc magántanár-ral.⁹ A továbbtanulni szándékozó felvidéki diákok helyzetét megkönnyítette az a

5 Mikoviny Mátyás, a Mikoviny nemzetség eddig ismert legrégebbi őse, aki 1575 körül született és Zemplén megyei nemes volt, szintén magyarul írta magánleveleit ld. *Bendefy*, 251-259. p., *Bendefy*, 1975. 393-394. p. és *Bendefy L.*, 1976. 175. p.

6 Néhány kutató az anyanyelvűség kérdéseire helyezi a hangsúlyt Mikoviny műveltségének ismertetésekor, pl. Baker szerint német anyanyelvű volt ld. *Faller*, 1939. 272. p. Ezt Tárczy-Hornoch Antal az alapján cáfolja, hogy a Hofkommissionhoz írt beadványai tele vannak „elírási hibák”-kal ld. *Tárczy-H*, 1942. 233. p. 5. számú jegyzet. Purgina szlovák anyanyelvűségét bizonygatja ld. *Tárczy-H*, 1960. 64. p., Bendefy pedig magyar anyanyelvűségét ld. *Bendefy*, 7-8. és 254. p., *Bendefy*, 1975. 394. p.

7 *Bendefy*, 7. p., *Nagy I.*, VII. kötet 605. p. és *Tárczy-H*, 26. p. Nem tudjuk, hogy mikor szereztek meg a nemességet, de van adatunk arról, hogy Breznóbányai Mikoviny Jakab egy 1600. szeptember 25-i felségfolyamodványban maga, gyermekei, fiútestvérei, valamint mindkét nembeli örökösei számára nemességet kért ld. *Faller*, 1939. 271. p. Következő adatunk 1652-ből való, amikor Mikoviny Sámuel Nyitra megyei nemesnek, a térképész Mikoviny dédapjának III. Ferdinánd (1637-1657) megerősítette régi nemességét és címét, a nemeslevél pusztulása miatt ld. *Bendefy*, 7. és 9. p., *Faller*, 1939. 271. p., *Nagy I.*, VII. kötet 605. p., *Tárczy-H*, 26. p. és *Tárczy-H*, 1936. 65. p., de Fallernél és Nagy Ivánnál tévesen II. Ferdinánd szerepel. A Mikovinyek „Breznóbányai” előneve azzal magyarázható, hogy a család a források szerint már 1594-től rendelkezett földbirtokokkal Breznóbányán, Mikoviny Sámuelnek és apjának is volt még ott egy kis birtoka ld. *Tárczy-H*, 1960. 64. p.

8 *Benda*, 12. p., *R. Várkonyi*, 63. p., *Waczulik*, 12. és 19. p.

9 *Bendefy*, 10. p., *Bendefy L.*, 1976. 175. p. és *Hung. Nova*, 6. p.

körülmény, hogy a fejlett városokban elég erős polgárság alakult ki, mely már a 17. század közepétől támogatta evangélikus iskolák létrehozását (pl. Bártfa, Besztercebánya stb.). Nincs adatunk arról, hogy Mikoviny hol tanult tovább. Mivel korán baráti kapcsolatba került Bél Mátyással, lehetséges, hogy a besztercebányai evangélikus gimnáziumba járt, ahol 1708-1711 között Bél Mátyás is tanított.¹⁰

Egyetemi tanulmányait azonban nem végezhette Magyarországon, mert bár az evangélikusok az 1660-as években próbálkoztak egyetem felállításával Eperjesen, de annak tényleges létrejöttét a Habsburg-kormányzat megakadályozta. Így a XVIII. század elején is csak egy egyetem volt az országban, a nagyszombati, ahova protestáns diákokat nem vettek fel. Ezért erre a korszakra is jellemző a peregrináció, a magyar diákok külföldi egyetemjárása. A külföldi tanulmányok nagyon sokba kerültek, komoly kiadásokat jelentettek még a nemesi családok számára is, ami miatt szükség volt patrónusokra. A patrónus szerepére vagy egy város, vagy az egyház, vagy egy-egy világi földesúr vállalkozott. Annak ellenére, hogy költséges volt, a peregrináció fontos szerepet játszott az európai látókör és a modernebb gondolkodás magyarországi terjesztésében.¹¹

Valószínűleg Mikoviny is patrónus segítségével végezte külföldi tanulmányait. Először 1719-ben Nürnbergben bukkant fel a neve, ahol rézmetszeteket készített Bél Mátyás „*Hungariae antiquae et novae Prodrromus*”-ához, melyben Bél későbbi műve, a „*Notitia...*” tervét ismerteti. Ebben a könyvben található egy ifjú magyar nemeset ábrázoló kép, mely egyes feltételezések szerint Mikoviny képmása lehet.¹²

1721. június 30. és 1722. június 30. között Mikoviny matematikát tanult a Nürnberg melletti Altdorf egyetemén. Itt ismerkedhetett meg a csillagászáttal is, hisz hallgathatta Johann Heinrich Müller professzor előadásait – aki csillagászáttal is foglalkozott –, valamint látogathatta az egyetem obszervatóriumát. 1722 nyarán rézmetszést tanult Georg Johann Puschernél, ugyancsak Nürnbergben. Bél Mátyás fent említett könyvében található metszetein kívül 1723-ban egy Altdorfot bemu-

10 A felvidéki iskolákról ld. *Zombori*, 83. p. Mikoviny tanulmányairól ld. *Bendefy*, 11. p., *Bendefy L.*, 1976. 175. p., Hung. Nova, 6-8. p., *Tárczy-H*, 27. p. és *Tárczy-H*, 1936. 66. p. Baker és Faller szerint Losoncon végezte középfokú tanulmányait ld. *Faller*, 1939. 271. p.

11 *Kosáry*, 126. és 129. p., *Waczulik*, 16. p., *Benda*, 9. és 12. p., *R. Várkonyi*, 63. p., *Zombori*, 83. p.

12 *Bendefy*, 10. és 12. p., Hung. Nova, 8. p., *Tárczy-H*, 27. p. és *Tárczy-H*, 1936. 66. p. Faller az ifjú magyar nemeset ábrázoló képet nem tekinti Mikovinyről készültnek, szerinte a Bél Mátyás „*Compendium Hungariae Geographicum*” című művében, a bevezető illusztráción levő portré ábrázolja őt ld. *Faller*, 1961. 67-68. p.

tató metszetsorozata is megjelent. Szintén egyetemi évei alatt készítette Nürnberget ábrázoló metszeteit.

Mikoviny 1723 elején Jénában folytatta tanulmányait, a földmérésben tökéletesítette magát, és október 4-én matematikai oklevelet szerzett. Nem egyedi eset, hogy két egyetemen is járt, hiszen akkoriban egy diák több egyetemen is megfordult, ha volt rá lehetősége.¹³

1724 tavaszán a kor szokása szerint nyugat-európai tanulmányútra indult. Útvonlát nem ismerjük, de lehetséges, hogy ekkor ismerkedett meg Marinonival, alsóausztriai tartományi mérnökkel, a bécsi udvar matematikusával. Tárczy-Hornoch Antal feltételezése szerint Mikoviny nála szerezhetette gyakorlati képzettségét a csillagászatban és a térképészetben. Ennek csak közvetett bizonyítékai vannak, például az, hogy Mikoviny első térképe az 1717-ben Marinoni által készített felvételi lapok egybeszerkesztésével keletkezett. Az Ausztria és Magyarország közötti határ egy részéről, a Szarvkő, Borostyánkő, Fraknó, Kőszeg stb. környéki uradalmak hovatarozásának eldöntése céljából készült térképen a következő mondat olvasható: „Anno 1728 Marinoni úr originalisábul parialtatott Mikoviny Sámuel magyar ingenier által mp.”

Marinonival való kapcsolatának további bizonyítéka lehet az, hogy Mikoviny két tanulmányában is Marinoni védelmére kelt. Az 1739. április 24-én befejezett „*Epistola ad D[ominum] Io[annem] Iac[obum] Marinonium de quadratura circuli...*” és az ugyanezév június 6-án írt „*Nucleus controversiae de quadratura circuli*” című műveiben bebizonyította a kör négyszögesítésének lehetetlenségét.

Ugyancsak kettejük kapcsolatát bizonyíthatja egy harmadik, korábban készült és sajnos elveszett tanulmánya, mely a Föld alakjával foglalkozott, s melyet szintén Marinoninak ajánlott. Ebben bebizonyította, hogy a földi délköröknek a sarkoknál és nem az egyenlítőknél kell laposabbaknak lenniök. Álláspontját később a lappföldi mérések is igazolták.¹⁴

Európai körútjáról 1725-ben tért haza, és Pozsonyban telepedett le. Már 1725-ben munkát kapott Pozsony vármegyétől, honoráriumát a Sárköz folyó „revíziója” alkalmával végzett térképezési munkájáért kapta. Ezt követően a mege „hites

13 Külföldi tanulmányairól ld. *Bendefy*, 12. p., *Bendefy L.*, 1976. 175. p., *Hrenkó*, 1984., Hung. Nova 10-12. p., *Tárczy-H*, 1975. 713. p. Az egyetemjárással kapcsolatban ld. *Kosáry*, 128. p.

14 *Bendefy*, 14-15. és 160-161. p., *Faller J.*, 1951. 48. p., Hung. Nova 12., 17-18. és 35. p., *Tárczy-H*, a 2. ábrához írt jegyzet és 36. p., *Tárczy-H*, 1936. 76. p., *Tárczy-H*, 1950. 46. p. és *Tárczy-H*, 1975. 716. p. Az említett térkép és matematikai tanulmányok alapján Hrenkó Pál véleménye szerint Mikoviny részt vett a „bécsi hadmérnöki iskola magánkurzusán”, ahol Marinonitól tanulhatott ld. *Hrenkó*, 1984.

matematikusa és geometrája” lett. Elsősorban a megye árvízvédelmével foglalkozott, a Csallóköz és a Vág töltéseit rendszeresen ellenőrizte, javításukat tervezte és irányította. 1725-26-ból, 1729-30-ból, 1732-ből és 1742-ből van forrásunk arról, hogy a vármegye szolgálatában tevékenykedett, és ezért a vármegyétől fizetést kapott.¹⁵

E feladatok mellett azoktól a magyar főuraktól is kapott megbízásokat, akik birtokuk korszerűsítésére törekedtek: így Eszterházy József gróf kérésére 1727-30 körül felmérte a tatai várat, és a környező mocsarak lecsapolásával, az Öreg-tó és Cseke szabályozásával foglalkozott. Szintén mocsárlecsapolást végzett 1725-27 körül Festetich Kristóf Somogy megyei birtokain. 1730-ban, Károlyi Sándor gróf naplójának tanúsága szerint, Mikoviny Csongrádon és Nagykárolyban térképezte a gróf uradalmát. Gróf Balassa Pál csejtei és berencsei birtokait 1734-ben mérte fel. 1737-ben pedig Erdődy György kérte fel egy halastó kijelölésére. Bendefy szerint a fraknoi Eszterházy család, melynek a Csallóközben nagy birtokai voltak, szintén foglalkoztatta Mikovinyt. A bécsi gyűjteményekben található térképek alapján Hrenkó Pál azt állítja, hogy Mikoviny a Batthyányak körmendi uradalmában is dolgozott.¹⁶

1729-ben a bécsi Udvari Kamara mérnöke lett. Mivel az Udvari Kamara egyetlen mérnöke volt, sokféle feladatot kellett megoldania. A különböző jellegű megbízásoknak azért tudott eleget tenni, mert szinte egész életében polihisztorként tevékenykedett. Polihisztorrá válása már-már szükségszerű volt. Ebben az időben ugyanis Magyarországon a tudományok differenciálódása épphogy elkezdődött, és

15 Hung. Nova, 13-16., 18-21., 24-25., 36. és 117-137. p., *Hrenkó*, 1984., *Tárczy-H*, 1975. 713. p. Eltérő évszámok találhatóak a szakirodalomban azzal kapcsolatban, hogy Mikoviny mikor lett Pozsony vármegye mérnöke: 1725. ld. *Bendefy*, 15. p.; 1726. dec. 5. ld. *Hrenkó*, 1984; 1726. ld. Hung. Nova, 13. p. és *Tárczy-H*, 1975. 713. p.; 1727. ld. *Bendefy L.*, 1976. 175. p.; „1728-tól Pozsony város mérnöke” ld. Klinghammer 78. p.; „Pontos adat nem maradt fenn, de különböző források alapján nagy valószínűséggel állítható, hogy „nemes Pozsony vármegye hites matematikusa és geometrája” lett.” ld. *Papp-Váry-Hrenkó*, 17. p.

16 *Bendefy*, 16. és 260-266. p., *Bendefy*, 1975. 394-395. p., *Bendefy L.*, 1976. 175. p., *Faller*, 1932. 257-258. p., *Hrenkó*, 1984., *Hrenkó*, 1982. 3. p., *Hrenkó*, 1983. 46. p., Hung. Nova, 16., 25., 32. és 134-135. p. Eszterházy József gr. (1682-1748) Komárom vármegye főispánja, 1733-tól Horvátország, Szlavónia és Dalmácia bánja, 1741-től országbíró, ld. *Nagy I.*, III. köt. 90-91. p. Balassa Pál gr. (?-1770) 1740-től Gömör megye főispánja, a helytartóságnál tanácsos, kir. főpohárnokmester és belső titkos tanácsos, ld. *Nagy I.*, I. köt. 126-127. p. Károly Sándor gr. (1668-1743) szatmári főispán, a szatmári béke egyik kieszközlője, 1723-tól belső titkos tanácsos, 1724-től a helytartótanács tagja, ld. *Nagy I.*, VI. köt. 100. és 105. p. Erdődy György (?-1758) Bars megyei főispán, koronaőr és 1748-tól országbíró, ld. *Nagy I.*, III. köt. 62. és 68. p.

az értelmiségieknek heterogén feladatokat kellett megoldaniuk. A tudományok különválását helyi gazdasági és társadalmi igények szabták meg. A török uralom alól felszabadult országot újjá kellett építeni, ehhez elengedhetetlen volt a korabeli ország adottságainak minél jobb megismerése, az állam politikai, földrajzi, gazdasági és történeti adatainak rendszerezése. Ehhez járult a hon- és államismeret tudománya is, amelynek hazai fejlesztésében az evangélikus értelmiség fontos szerepet játszott, mivel jelentős részük a német egyetemeken megismerkedett az ún. államismereti iskola céljaival és módszereivel. E tudomány magyarországi úttörője és kiemelkedő alakja Bél Mátyás (1684-1749) volt, akinek munkatársi gárdájához tartozott Mikoviny is.¹⁷

Bél Mátyás felkérésére Mikoviny megyetérképeket készített a „*Notitia Hungariae Novae...*” című művéhez, amely Magyarország megyéinként való leírását tűzte ki célul. Mikoviny terve megvalósításához császári „parancsot” kért az ország feltérképezésére. Az uralkodó támogatta a tervet, hisz a kormánynak is érdekében állt, hogy jó térképei legyenek, elsődlegesen a hadsereg számára. Végül a helytartótanács gróf Pálffy Miklósnak, az ország nádorának, a helytartótanács és a hétszemélyes tábla elnökének aláírásával az 1731. évi rendeletében felszólította a vármegyéket, hogy segítsék Mikoviny munkáját.¹⁸

A „*Notitia...*” nyomtatásban közreadott öt kötetében tizenkét megye térképe jelent meg. Az első kötetben (1735) szerepel Pozsony megye térképe, a másodikban (1736) Turóc, Zólyom és Liptó megyéké, a harmadikban (1737) Solt, Pest és Pilis, valamint a negyedikben (1742) Nógrád, Bars, Nyitra és Hont megyéké. Az ötödik kötetben található Moson megyei térkép Bendefy szerint Mikoviny alkotása, Hrenkó Pál azonban e felfogást cáfolja.¹⁹

A „*Notitia...*”-ban megjelent térképeken kívül Mikovinytól fennmaradtak még kiadatlan, kéziratos megyetérképek²⁰ is. Ezek arról tanúskodnak, hogy Mikoviny-

17 Bendefy, 20-21. p., Hung. Nova, 18. p. Az értelmiségről általában ld. Kosáry, 138-139. és 150-152. p., R. Várkonyi, 60. p.

18 Bendefy, 29-30. és 33. p., Hrenkó, 1984., Hung. Nova, 18. és 21. p.

19 Bél Mátyás: *Notitia Hungariae Novae historico-geographica...* Accedunt Samuelis Mikovini mappae... 1-5. köt., Bécs, 1735-1742. Bendefy a 3. és a 4. kötet térképeit összekeveri ld. Bendefy, 35-36. és 294-296. p. Faller, 1932. 262-263. p., Hrenkó, 1984., Papp-Váry-Hrenkó, 18. p. Bél Mátyás „*Notitia...*”-jának 5. kötete a szerző halála után jelent meg. A majdnem teljesen elfogyott 5. kötetet Zichy Jenő gróf 1893-ban száz példányban újra kinyomtatta. Ld. Pallas, 17. p. A Moson megyei térkép a címfelirat szerint Kovács János munkája.

20 Bendefy László szerint Mikoviny ma ismert megyetérképeinek száma kb. 140, de ennél több, legalább 197-200 készülhetett el. Azonban egyéb elfoglaltságai miatt valószínűleg nem saját-

nek szándékában állt folytatni az ország térképezését. Ki akarta javítani a meglévő megyetérképeket, és el akarta készíteni a többi megye és az ország egészének topográfiai térképét. Ez ügyben, valószínűleg 1746-ban írta a „*Conditiones*”-t, melyben e munka hasznosságát bizonygatta, és anyagi támogatást kért a terv megvalósításához. Céljai közé tartozott a régészeti emlékek és a természeti adottságok feltárása, valamint ezen adottságok javítására irányuló tervezetek kidolgozása, például a szántóterületek növelése, vizek lecsapolása, árvizek elhárítása stb. 1747-ben gróf Balassa Pált arra kérte levelében, hogy támogassa az „Előterjesztés”-ben foglaltakat. Végül nem kapott parancsot a munka elvégzésére, s a megvalósításban korai halála is megakadályozta.²¹

Megyetérképeken kívül Mikoviny számos egyéb térképet is készített. Koroográfiai, a földfelszín szemléltető térképein kívül tematikus térképei is vannak, például a háromszögelés menetét vagy a pestisjárvány elterjedését szemléltető térképei.

Mikoviny Sámuel a gyakorlati térképészet mellett elméleti kartográfival is foglalkozott. Először egy Bél Mátyáshoz írott nyílt levélben (*Epistola ad Methodo Concinnandarum Mapparum Hungariae Topographicum, Pozsony, 1732*) fogalmazta meg térképészeti alapelveit. Szerinte a korszerű térképészést négy alapra kell helyezni: asztronómiai, geometriai, magnetikus és hidrográfiai alapra. Az első azt jelenti, hogy a helységek szélességi és hosszúsági fokait csillagászati észlelések alapján kell megállapítani. Az „*Epistola*”-ból megtudjuk, hogy már 1728-tól végzett megfigyeléseket, de még csak a szélességi fokok kiszámításáról ír. Pozsonyban, Besztercebányán, Nagykárolyban, Jászberényben, Kecskeméten, Szegeden, Budán és Pesten, Bátorkeszin, valamint Rácszentmiklóson végzett csillagászati észleléseiből közöl adatokat, melyeket geometriai úton is ellenőrzött.

A geometriai alap „geometriai-trigonometriai műveletekre támaszkodik”, melyekhez megfigyelőhelyekre van szükség. Ezek kiemelkedő pontok, hegycsúcsok,

kezűleg csinálta az összeset, hanem tanítványai végezték a szerkesztést és a rajzolást, ő pedig ellenőrizte munkájukat. ld. Bendefy, 38. és 278-289. p., Bendefy L., 1976 176-177. p. Ezzel ellentétben Hrenkó Pál szerint a „*Notitia...*”-ban megjelent 11 térképen kívül csak 5-10, többé-kevésbé befejezett megyetérkép tekinthetünk Mikoviny alkotásának. ld. Hrenkó, 1984. A vita eldöntéséhez elengedhetetlen a térképek részletes elemzése és összehasonlítása, ugyanis csak így állapítható meg, hogy Mikovinynek milyen szerepe lehetett létrejöttükben.

21 Bendefy, 267-269. és 273-275. p., Bendefy, 1975. 397-398. p., Hung. Nova, 41-42., 110-114. és 139. p., Papp-Váry-Hrenkó, 18. p. Bendefy szerint a „*Conditiones*” 1736 táján készült, ld. Bendefy, 268. és 273. p., valamint Bendefy, 1975. 398. p.

templomtornyok stb. lehetnek. Ezek segítségével egy előre meghatározott távolságból kiindulva háromszöghálózatot kell kiaklakítani, a háromszögek oldalainak hossza a szögek ismeretében kiszámítható. Az „*Epistola*”-hoz csatolt térképmeléklet a Pozsony és Besztercebánya között végzett háromszögelés menetét szemlélteti. Mikoviny az úttörők között volt a háromszögeléssel megalapozott térképezés megindításában. A Cassini család e módszerrel készített, Franciaországot ábrázoló térképei után ő kezdett hasonló munkába, megelőzve a legtöbb európai nemzetet.

Ezt az első két alapot Mikoviny elsőrendűnek tekintette, s a másik kettőt szerinte csak ezekkel együtt lehet alkalmazni. A mágneses alap a nehezen megközelíthető helyek irányának iránytűvel való meghatározása, melyhez azonban ismerni kell az északi és a mágneses irány által bezárt szöveget. Pozsonynál Mikoviny 12° 30'-es mágneses elhajlást mért északról nyugatra.

A hidrográfiai alap szerint a folyók futását csónakra erősített iránytűvel kell megállapítani.

Az „*Epistola*” a külföldi tudósok figyelmét is felkeltette, megjelenése után nem sokkal a Porosz Királyi Tudós Társaság tagjai közé választották a szerzőt. A benne megfogalmazott alapelveket a gyakorlatban is következetesen alkalmazta, matematikai alpra támaszkodó térképeket készített. Tevékenységét méltán tartják sokan korszakalkotó jelentőségűnek.²²

A fenti elvek érvényesítése mellett döntő kérdés volt a kezdőmeridián meghatározása és az ehhez viszonyított térképkészítés. Mikoviny első térképein már az általa kifejlesztett módszereket alkalmazta, de még a korabeli meridián-számozási rendszereket használta. A kezdőmeridián körüli bizonytalansága 1732-1733 között oldódott meg. Bél Mátyás „*Nototia...*” c. művének első kötetében jelent meg „*Monitio*” c. tanulmánya, melyben ezzel a problémával foglalkozik. Mivel nem volt nemzetközileg elfogadott kezdőmeridián, a pozsonyi hosszúsági kört jelölte ki annak, és megadta a pozsonyi délkör hat európai nagyvárostól, Párizstól, Nürnbergtől, Bolognától, Berlintől, Béctől és Szentpétervártól mért távolságát.

1737-ben, Bél művének harmadik kötetében jelent meg Mikoviny harmadik, térképezésről szóló tanulmánya, a „*Monitum II.*”, melyben asztronómiai észle-

22 Bendefy, 30-32. p., Faller, 1932. 256. p., Fodor, 87-88. és 93. p., Hrenkó, 1984., Hrenkó P., 1978. 37. p., Hrenkó P., 1986. 202-203. p., Hung. Nova, 22-23., 49-51. és 81-91. p., Irmédi-Molnár, 78-81. p., Klinghammer, 76-79. p., Papp-Váry-Hrenkó, 17-18. p., Tárty-H, 1950 43. p. Mikoviny korszakalkotó tevékenységéről a fent említett Faller-, Fodor- és Tárty-Hor-noch-műveken kívül ld. Tárty-H, 28-29. p. és 29. p. 28. számú jegyzet.

léseiből ad ízelítőt. Közli Pozsony, Selmezbánya, Buda és Pest szélességi és hosszúsági méréseinek adatait.²³

A térképezésen kívül élete során sokféle egyéb feladata is volt, térképezési munkálataihoz ezért munkatársak segítségét is igénybe vette. Közülük sokan később is készítettek térképeket, és a térképkészítés és a térképi ábrázolás módszereiben mestertüket követték, ezért beszélhetünk Mikoviny-féle térképészeti iskoláról. A Mikoviny-iskola tagjai közé tartoztak Fritsch András Erik, Zeller Sebestyén, Kovács János, Gömörly Izrael, Schultz Ádám.²⁴

A kartográfia Mikoviny munkásságának csak az egyik területe. Mint polihisztor fontos tevékenységet fejtett ki a bányászattal kapcsolatban is. Magyarországon a bányaművelés régi hagyományokkal rendelkezett és nemzetközi színvonalon állt. Selmezbányán III. Károly 1735. június 22-i rendeletére létrehozták a bányatisztképző tanintézetet, mely az egyetlen állami tanintézet volt a korban. Az Udvari Kamara saját hatáskörén belül akarta biztosítani a kincstár bányászatának szakemberutánpótlását. A király Mikovinyt nevezte ki a tanintézet vezető tanárává, évi 600 forintos fizetéssel. Ekkor Mikoviny átköltözött Pozsonyból Selmezbányára. A téli hónapokban a „matematika” néven összefoglalt elméleti tárgyakat adta elő. A gyakorlati képzésben is részt vett, a nyári félévben ő vezette a szélaknai bányamérnökséget, évenként két-két tanulót osztottak be mellé, akik kötelesek voltak őt utazásaira, tehát térképezéseire is elkísérni.²⁵

23 *Bendefy*, 32. p., *Deák*, 83-100. p., *Hrenkó*, 1984., *Hrenkó P.*, 1978. 37., 40. és 47. p., *Hung. Nova*, 25-26., 32. és 92-109. p., *Irmédi-Molnár*, 78. p., *Papp-Váry-Hrenkó*, 17. p.

24 *Bendefy*, 36. és 279-280. p., *Bendefy L.*, 1976 176. és 178. p., *Fodor*, 94-95. p., *Papp-Váry-Hrenkó*, 18. p. Fritsch András Erik (1715-1778) mérnök és térképész. 1753-ban egy Magyarország-térképet készített, 1750-1760 között pedig több, mint egy tucat megyetérképet, például Sopron, Vas és Zala megye térképeit. ld. *Bendefy*, 304. p., *Fodor*, 95. és 185. p., *Papp-Váry-Hrenkó*, 18. p. Gömörly Izraeltől Hont megye térképe maradt fenn, ld. *Fodor*, 98-99. p., *Papp-Váry-Hrenkó*, 18. p. Kovács János az esztergomi érsekség és a kamara mérnökeként dolgozott. Főleg kéziratos birtoktérképeket készített. Moson megyei térképe, mely a „*Notitia...*” ötödik kötetében jelent meg, Mikoviny hatását mutatja. 1764-ben hunyt el. ld. *Fodor*, 97. és 185. p., *Papp-Váry-Hrenkó*, 18. és 94. p. Schultz Ádám körmöcbányai mérnök volt. Ő készítette az OSZK Térképtárában található TK 12-es jelzetű térképet az Epistola térképe alapján. *Hrenkó Pál* 443. p. 1770 táján Sopron megye kéziratos térképét is elkészítette. ld. *Fodor*, 99. p., *Papp-Váry-Hrenkó*, 26. p. Zeller Sebestyén pozsonyi rézmetszőként 1735-1777 között dolgozott. Térképeket is metszett és szerkesztett. Az 1753-ban megjelent Sopron megyei térképet maga készítette, ld. *Fodor*, 95. és 185. p., *Papp-Váry Hrenkó*, 18. és 99. p., *Pataky*, 27. és 251. p.

25 *Bendefy*, 20. p., *Bendefy L.*, 1976. 175. p., *Faller*, 1932. 262. p., *Faller*, 1936. 278. p., *Faller*, 1939. 272. és 274. p., *Faller*, 1950. 267. p., *Hrenkó*, 1984., *Hung. Nova*, 28-32. és 49. p.,

A bányavidéken különben már korábban is dolgozott, az 1720-as években, a selmeci kamaragrófi hivatal felkérésére különböző feladatokat oldott meg, majd a hét alsó-magyarországi királyi bányaváros mérnökeként és a selmeci főkamara-grófság bányamérnökeként végezte munkáját. Legfontosabb feladata az volt, hogy újra művelhetővé tegye a vízzel elöntött bányákat, és biztosítsa az ércelőkészítő gépek hajtóerejét. Ennek érdekében hatalmas méretű víztároló rendszert tervezett és épített, mellyel megmentette a selmeci arany- és ezüsbányászatot a pusztulástól. Ehhez hasonló mérnöki munkát a világ más bányahelyén ekkor még nem végeztek.

Bányagépészettel is foglalkozott, 1743-ban feltalálta a váltóvízikekeret. Ezenkívül az ő nevéhez fűződik egy hidraulikus préstípus feltalálása is. A kohászatban is több újítást vezetett be: Magyarországon ő alkalmazta először a csurgatókemencét és a csurgató lángkemencét, meghonosította az amalgációs ércelőkészítést, valamint a zúzóművek teljesítőképességét lépcsőzetes elhelyezésükkel növelte.²⁶

Mikoviny korában az ország területén széles vízivilág terült el, ezért a gazdasági fejlődés érdekében a mocsárlecsapolásnak, a folyószabályozásnak, az ármentesítésnek, a víziutak kiépítésének és a hajózásnak a problémái megoldásra vártak. Ilyen körülmények között lett Mikoviny az első képviselője és nevelője annak a vízmérnöki gárdának, amely a XVIII. század folyamán kezdett tevékenykedni. Vízépítő tevékenységéről már volt szó a Pozsony vármegyétől és az egyes főuraktól kapott megbízásai, valamint a selmeci vízgazdaság kiépítése kapcsán, de még két fontos munkája említésre méltó.

A XVIII. század folyamán a bécsi udvar számára a hajózás egyre fontosabbá kezdett válni, hisz ez olcsóbb lehetőséget jelentett a hadi és kereskedelmi szállításokra. 1744. júniusában Mikoviny utatsítást kapott az udvari kamarától, hogy készítse el a Tisza-Duna-Sió-Balaton-Dráva hajózható csatorna tervét. Egyes vélemények szerint már 1744-ben megkezdte a terv kidolgozását, mások szerint az örökösödési háborúban való részvétele miatt valószínűleg csak 1745-ben látott munkához. Ekkor a Dráva-Balaton szakasszal foglalkozott. Térképeiről látható, hogy elképzelései megoldására két tervet is kidolgozott. Ebben az időben a Balatont

Kosáry, 111., 184. és 636. p., Mihalovits, 9-11., 14. és 23. p., Tárczy-H, 32-34. p., Tárczy-H, 1936. 71-74. p., Tárczy-H, 1950. 44. p., Tárczy-H, 1975. 714-715. p., Papp-Váry-Hrenkó, 18. p.

26 Bányamérnöként folytatott munkájáról ld. Faller, 1932. 256. és 262. p., Faller, 1936. 279-280. p., Faller, 1939. 273-276. és 288-291. p., Faller, 1950. 265-267.p., Faller J., 1951. 47-49. p., Hrenkó, 1984., Hung. Nova, 30., 49., 137-138. és 141-143. p., Kosáry, 184. p., Tárczy-H, 32-35. és 41. p., Tárczy-H, 1936. 72., 75. és 77. p., Tárczy-H, 1950. 44. és 46. p., Tárczy-H, 1975. 715. p.

is felmérte, mélységméréseket is végzett, s térképein vonallal jelölte a tó legmélyebb részét (6 bécsi öl=11,38 m). Egy korábbi, 1739-es Bács-Bodrog megyei térképén a Duna-Tisza közti csatorna tervezett nyomvonalát is ábrázolta, azonban feltételezhető, hogy erre a szakaszra vonatkozóan sem ez volt az egyetlen elképzelése.

1746-ban újabb vízépítő feladatot kapott Mária Teréziától, aki felszólította őt, hogy csapolja le az ószőnyi, tatai és almási mocsarakat, és vizüket vezesse a Dunába. 1746-1747 folyamán teljesítette a parancsot. Itteni tevékenységének emlékét őrzi a Mikoviny-árok neve.

Utolsó munkája is folyószabályozás volt. A Vág trencsényi szakaszának szabályozása közben betegedett meg, s 1750. március 23-án meghalt.²⁷

Mindezzel azonban nem fejezhetjük be polihisztori tevékenységének számbavételét. Az osztrák-porosz örökösödési háborúban (1740-1748) is számított rá az udvar, mérnökörnagyként kapott feladatokat. 1742-ben parancsot kapott arra, hogy járja be a bányavárosokat, és készítsen tervet az esetleges ellenséges betörések megakadályozására. 1744. augusztusában Mária Terézia személyesen bízta meg az egész sziléziai és morva határ felméréseivel, valamint a hágók megerősítésére vonatkozó tervek kidolgozásával. Ez év őszén a sziléziai és morva hágók védelmét szervezte mindaddig, míg gróf Eszterházy József vezette nemesi felkelő sereg meg nem érkezett. Ezután csatlakozott a nemesi felkelő sereghöz, s a háború végén a gróf 1745. június 5-i keltezésű dicséző oklevélben tanúsította helytállását.²⁸

Kartográfiai, mérnöki munkái mellett régészeti tanulmányokkal, római kori romok leírásával is foglalkozott. Ő volt az első, aki megfigyelte, térképein feltüntette és megnevezte a Duna-Tisza közti földsáncokat, gátárkokat, melyek a Római Birodalom határán húzódtak. Az ószőnyi, tatai és almási mocsarak lecsapolásakor a brigetói és az almási római romokat tanulmányozta, térképén is jelölte őket, vala-

27 Vízmérnöki tevékenységéről ld. *Bendefy*, 20., 33. és 196-203. p., *Bendefy L.*, 148. és 152. p., *Dóka*, 6-7. p., *Faller*, 1932. 256. és 263. p., *Faller*, 1939. 272., 274. és 289. p., *Faller*, 1950. 267. p., *Hrenkó*, 40. p., *Hrenkó*, 1977. 34-35. p., *Hrenkó*, 1982. 3. p., *Hrenkó*, 1983. 45-46. p., *Hrenkó*, 1984., Hung. Nova, 36., 38., 41., 44., 46., 49. és 140. p., *Kosáry*, 184. és 633-634. p., *Papp-Váry-Hrenkó*, 18. p., *Tárczy-H*, 1936. 77. p., *Tárczy-H*, 1942. 715-716. p., *Tárczy-H*, 1950. 45. p., *Tárczy-H*, 1975. 715-716. p.

28 *Bendefy*, 20. p., *Faller*, 1939. 272., 275-276., 288. és 291-293. p., *Faller*, 1950. 267. p., *Hrenkó*, 1984., Hung. Nova, 36., 38-39., 140-141. és 143. p., *Papp-Váry-Hrenkó*, 18. p., *Tárczy-H*, 38-39. p., *Tárczy-H*, 1936. 79. p., *Tárczy-H*, 1942. 235. és 249-252. p. Állítólag alezredesi rangot is kapott Mikoviny ld. *Bendefy*, 14., 20., 97. p., *Bendefy L.*, 1976. 175. p.

mint 1747. március 24-én jelentést küldött róluk az udvari és a magyar kamarának, de javaslataival nem igen törődtek.²⁹

Mérnöki ismereteit az építészetben, az út- és hídépítési munkálatokban is kamatoztatta. Így 1744-ben ő készítette el a Jézus Társaság selmecebányai rendházának átépítési tervét, és ő építette a szlenói fürdő kupoláját. Az osztrák-porosz örökösödési háborúban várépítéssel és megerősítéssel is megbízták. Mária Terézia kívánására 1749-ben a magyarországi várak és erősségek állapotának felülvizsgálatára kiküldött bizottság tagjává választották. Szintén az uralkodó bízta meg 1748-ban a budai királyi vár újjáépítésének irányításával. A következő évben, az építés igazgatójaként és tervezőmérnökeként elvégezte az alapozó munkálatokat.

A XVIII. században az ország gazdasági egységének megteremtéséhez feltétlenül szükség volt a közlekedés, az útviszonyok fejlesztésére is, de természetesen katonai szempontok és a postaszolgálat érdeke is ezt parancsolta.³⁰ Mikoviny is részt vett a közlekedés javításában, az ő nevéhez fűződik a karkóci és a Galgócra vivő út megépítése és a bányavárosok egész postaúthálózatának kiépítése. Hídépítéssel többek között Komáromnál, Liptóvár és Galgóc között, valamint Garamszentkeresztnél foglalkozott.³¹

Sokoldalú tevékenységének áttekintése is érthetővé teszi, hogy még nem sikerült munkásságát teljes mértékben elemezni, így például térképvázlatai, kész térképei máig sem eléggé feldolgozottak, adataik, szerkezetük korántsem kellően értékeltek, pedig ezek a történések számára is sok érdekes információt rejtenek.

29 Faller, 1932. 263-264. p., Hrenkó, 1982. 3-4. p., Hrenkó, 1983. 43. és 45-46. p., Hung. Nova, 44. p., Tárczy-H, 38. p., Tárczy-H, 1936. 79. p., Tárczy-H, 1950. 45. p., Valkó, 367-368. p.

30 Mo. tört., 669-673. p.

31 Építészeti munkásságáról ld. Bendefy, 20. p., Faller, 1932. 256. p., Faller, 1939. 272., 274., 276. és 289. p., Faller, 1950. 267. p., Hrenkó, 1977. 39. p., Hrenkó, 1984., Hung. Nova, 44-46. és 143. p., Tárczy-H, 39-40. p., Tárczy-H, 1936. 79-80. p., Tárczy-H, 1942. 242. p., Tárczy-H, 1950. 45. p., Tárczy-H A., 1960. 190-191. p., Tárczy-H, 1975. 716. p. Útépítő tevékenységéről ld. Faller, 1932. 256. p., Faller, 1939. 274-276. p., Faller J., 1951. 47-48. p., Hung. Nova, 27., 32. és 130-135. p., Tárczy-H, 40. p., Tárczy-H, 1936. 81. p., Tárczy-H, 1950. 46. p., Tárczy-H, 1960. 64. p., Tárczy-H, 1976. 715. p. Hídépítő munkáiról ld. Faller, 1939. 275-276. és 288. p., Faller J., 1951. 48. p., Hrenkó, 41. p., Hrenkó, 1984., Hung. Nova, 44., 130-134. 142. és 143. p., Tárczy-H, 1942. 242. p., Tárczy-H, 1950. 46.p., Tárczy-H, 1975. 715-716. p.

Könyvészeti rövidítések jegyzéke

- Benda *Benda Kálmán*: A művelődés helyzete Magyarországon a XVII-XVIII. században. In: A magyarországi értelmiség a XVII-XVIII. században. Szerk.: Zombori István. Múzeumi kutatások Csongrád megyében. Szeged, 1984.
- Bendefy *Bendefy László*: Mikoviny Sámuel megyei térképei különös tekintettel az Akadémiai Könyvtár Kézirattárának Mikoviny-térképeire. 1-2. Bp., 1976.
- Bendefy L. *Bendefy László*: Mikoviny Sámuel Somogy megyei térképei. In: Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyvek 7. Kaposvár, 1976. 131-163. p.
- Bendefy, 1975 *Bendefy László*: Mikoviny Sámuel emlékezete. In: Geodézia és Kartográfia. 27 (1975) 6. sz. 393-399. p.
- Bendefy, 1976 *Bendefy László*: Buda várának legkorábbi XVIII. századi térképe és látképe. In: Műemlékvédelem. 20 (1976) 3. sz. 161-164. p.
- Bendefy L., 1976 *Bendefy László*: Mikoviny Sámuel megyei térképei az MTA Könyvtárának Kézirattárában. In: Magyar Tudomány. 21 (1976) 3. sz. 175-180. p.
- Borbély *Borbély Andor*: Újabb adatok Mikoviny Sámuel életrajzához és műveihez. In: Térképészeti Közlöny. III. köt. 1934. 1-2. füzet. 154-160. p.
- Deák *Deák András*: Mikoviny Sámuel két „Monituma”. In: Somogyi múzeumi közlemények. 8. 1987. 83-100. p.
- Dóka *Dóka Klára*: Mikoviny Sámuel elképzelése a Tisza-Duna-Sió-Balaton-Dráva hajózható csatornáról. In: Hidrológiai Tájékoztató. 20 (1980) április. 6-7. p.
- Faller, 1932 *Faller Jenő*: Adatok Mikoviny Sámuel udvari-kamarai mérnök és építész életéhez. In: Térképészeti Közlöny. I. köt. 1932. 4. füzet. 255-265. p.

- Faller, 1936 *Faller Jenő*: Mikoviny Sámuel selmeci tanárkodása.
In: Búvár 2 (1936) április. 278-280. p.
- Faller, 1939 *Faller Jenő*: Mikoviny Sámuel szerepe a selmeci bányászat történetében. In: Bányászati és Kohászati Lapok 72 (1939) 11. sz. 270-276. és 288-293. p.
- Faller, 1950 *Faller Jenő*: Mikoviny Sámuel bányamérnök emlékezete, halálának 200 éves fordulója alkalmából.
In: Bányászati és Kohászati Lapok 83 (1950) 5. sz. 265-268. p.
- Faller, 1951 *Faller Jenő*: Az Élet és Tudomány bemutatja Mikoviny Sámuel.
In: Élet és Tudomány 6 (1951) 6. sz. 725-727. p.
- Faller, 1961 *Faller Jenő*: Mikoviny Sámuel négy portréjáról.
In: Bányászati Lapok 94 (1961) 1. sz. 65-67. p.
- Faller J., 1951 *Faller Jenő*: Mikoviny emlékkiállítás Sopronban.
In: Bányászati Lapok 84 (1951) 1. sz. 45-48. p.
- Fodor *Fodor Ferenc*: A magyar térképírás. 1-2. kötet. Bp., 1952-1953.
- Hrenkó *Hrenkó Pál*: Hozzászólás Mikoviny budavári térképéhez.
In: Műemlékvédelem 21 (1977) 1. sz. 40-43. p.
- Hrenkó, 1977 *Hrenkó Pál*: A pest-budai víziátkelő, Budavára és az Invalidusház Jászkerület Mikoviny térképein.
In: Geodézia és Kartográfia 29 (1977) 1. sz. 31-50. p.
- Hrenkó, 1978 *Hrenkó Pál*: Szabolcs megye Mikoviny-féle térképe.
In: Szabolcs-Szatmári Szemle 13 (1978) 4. sz. 103-109. p.
- Hrenkó, 1982 *Hrenkó Pál*: Mikoviny Sámuel egyik ismeretlen térképe.
In: Hidrológiai Tájékoztató 22 (1982) október. 3-4. p.
- Hrenkó, 1983 *Hrenkó Pál*: A Mikoviny-árok és a tatai aquaeductus nyomában.
In: Geodézia és Kartográfia 35 (1983) 1. sz. 43-50. p.
- Hrenkó, 1984 *Hrenkó Pál*: Mikoviny Sámuel és Epistolája. Bp., 1984.

- Hrenkó, 1986 *Hrenkó Pál: Az árpási madonna és a középkori Mórchida helye.*
In: Soproni Szemle 40 (1986) 1. sz. 60-67. p.
- Hrenkó P., 1978 *Hrenkó Pál: Térképtörténeti korszakváltás Mikoviny Duna-Tisza közti térképein.*
In: Geodézia és Kartográfia 30 (1978) 1. sz. 37-47. p.
- Hrenkó Pál *Hrenkó Pál: Térképi diszítőrajzok, szakmatörténeti adalékok.*
In: Geodézia és Kartográfia 30 (1978) 6. sz. 441-451. p.
- Hrenkó P., 1986 *Hrenkó Pál: Mikoviny Sámuel, a háromszögelő topográfus.*
In: Geodézia és Kartográfia 38 (1986) 3. sz. 201-204. p.
- Hung. Nova A „Hvngaria Nova” megrajzolója Mikoviny Sámuel 1700-1750.
/Ford., kísérő tanulm.: Deák Antal András./ Bp., 1987.
- Irmédi-Molnár I. *Irmédi-Molnár László: Mikoviny Sámuel térképfelvételi módszere.* In: Térképészeti Közlöny. I. köt. 1930. 1-2. füzet. 74-85. p.
- Irmédi-Molnár II. *Irmédi-Molnár László: A Mikoviny-féle térképek jegyzéke.*
In: Térképészeti Közlöny. I. köt. 1930. 1-2. füzet. 85-87. p.
- Klinghammer *Klinghammer István - Papp-Váry Árpád: Földünk tükre a térkép.*
Bp., 1983.
- Kosáry *Kosáry Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon.*
Bp., 1980.
- Mo. tört. Magyarország története 1686-1790.
Szerk.: Ember Győző, Heckenast Gusztáv. Bp., 1989.
- Mihalovits *Mihalovits János: Az első tisztképző iskola alapítása Magyarországon.*
In: Bányászti, kohászati és erdészeti felsőoktatásunk története 1735-1935. 1. füzet. Sopron, 1938. 5-24. p.
- Nagy I. *Nagy Iván: Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal. I., III., VI. és VII. kötet. Pest, 1857-1860.*
- Pallas A Pallas nagy lexikona. 3. kötet. Bp., 1893.

- Papp-Váry-
-Hrenkó *Papp-Váry Árpád - Hrenkó Pál: Magyarország régi térképeken.*
Bp., 1988.
- Pataky *Pataky Dénes: A magyar rézmetszés története.* Bp., 1951.
- Roznai *Roznai István: Mikoviny Sámuel.*
In.: *Természet Világa.* 107 (1976) 3. sz. 122-123. p.
- Várkonyi, R. *Várkonyi Ágnes, R.: Értelmiség és államhatalom Magyarországon a 17-18. század fordulóján.* In: *A magyarországi értelmiség a XVII-XVIII. században.* Szerk.: Zombori István. Múzeumi kutatások Csongrád megyében. Szeged, 1984. 54-80. p.
- Szalatnai *Szalatnai Rezső: Mikoviny Sámuel.*
In: *Élet és Tudomány.* 10. (1955) október 26. 1347-1350. p.
- Tárczy-H *Tárczy-Hornoch Antal: Mikoviny Sámuel, a selmeci bányatisztképző tanintézet első tanára.* In: *Bányászati, kohászati és erdészi felsőoktatásunk története 1735-1935.* 1. füzet. Sopron, 1938. 25-42. p.
- Tárczy-H, 1936 *Tárczy-Hornoch Antal: Mikoviny Sámuel.*
In: *Térképészeti Közlöny.* IV. köt. 1936. 1-2. füzet. 64-82. p.
- Tárczy-H, 1942 *Tárczy-Hornoch Antal: Néhány Mikoviny Sámuelre vonatkozó érdekesebb okmány.*
In: *Térképészeti Közlöny.* VI. köt. 1942. 3-4. füzet. 229-252. p.
- Tárczy-H, 1950 *Tárczy-Hornoch Antal: Mikoviny Sámuel halálának kétszázéves fordulójára.*
In: *Földmérési Közlemények* 2 (1950) 1-2. sz. 43-47. p.
- Tárczy-H, 1960 *Tárczy-Hornoch Antal: Ján Purgina: Samuel Mikovini ivot a diel. /Ismertető/* In: *Geodézia és Kartográfia* 12 (1960) 1. sz. 63-64. p.
- Tárczy-H, 1975 *Tárczy-Hornoch Antal: A kettős jubileumi évben adózzunk hódolattal a nagy Mikoviny Sámuelünk emlékének.*
In: *Bányászati és Kohászati Lapok.*
Bányászat. 108 (1975) 11. sz. 713-716. p.

- Tárczy-H A., 1960 *Tárczy-Hornoch Antal*: További néhány adat Mikoviny Sámuel működéséhez. In: *Geodézia és Kartográfia* 12 (1960) 3. sz. 190-192. p.
- Valkó *Valkó Arisztid*: Mikoviny Sámuel egy kéziratós térképe.
In: *Térképészeti Közlöny*. VII. köt. 1950. 3-4. sz. 363-373. p.
- Waczulik *Waczulik Margit*: A táguló világ magyarországi hírmondói
XV-XVII. század. Bp., 1984.
- Zombori *Zombori István*: A felvidéki evangélikus értelmiség.
In: *A magyarországi értelmiség a XVII-XVIII. században*.
Szerk.: Zombori István. Múzeumi kutatások Csongrád megyében.
Szeged, 1984. 82-90. p.

A XXII. Országos Tudományos Diákköri Konferenciáról (OTDK)

Az egyetemi és főiskolai hallgatók tanulmányaik mellett végzett tudományos tevékenységének egyik megmérettetési alkalma a tudományos diákköri konferencián való szereplés. Az OTDK-t más-más felsőoktatási intézmény szervezi minden második évben, idén a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem adott otthont a rendezvénynek.

Az 1995. április 10-12. között lezajlott konferencián az ország 19 felsőoktatási intézménye, valamint a kolozsvári Babeş-Bolyai Egyetem és az Újvidéki Egyetem képviselte magát: 11 szakon 28 szekcióba sorolva közel 380 dolgozatot mutattak be. Nagy számban születtek történelmi témájú dolgozatok: ókori, középkori és kora újkori magyar és egyetemes, új- és legújabbkori egyetemes, XIX. századi illetve XX. századi magyar történelem szekciókban összesen 70 pályamunkát ismertettek a szerzők.

A *Fons* támogatandónak ítélve az egyetemisták tudományos munkáját, a konferencián különdíjat ajánlott fel annak a pályázónak, aki a folyóirat profiljába illeszkedő (segédtudományi téma vagy levéltári kutatások eredményeinek összefoglalása) kiváló dolgozattal indult. Az előadásokat meghallgatva a szerkesztőség a különdíjat Homonnai Sarolta szegedi történészhallgatónak ítélte „*Cum sigillis abbatis et capituli Sancti Martini...*” (A pannonhalmi apátság pecséthasználatára a hiteleshelyi tevékenység rendszeressé válásáig) című dolgozatának bemutatásáért.

BAK BORBÁLA

A TÖRTÉNETI MAGYARORSZÁG FÖLDRAJZA (TERMÉSZETI TÁJAK ÉS KÖZIGAZGATÁS)

Kandidátusi értekezés tézisei. Bp., 1994.*

I.

Az értekezés tárgya a címben is jelzett történeti Magyarország földrajzának, természeti tájainak és a tájakhoz köthető, illetve az azokhoz egykor szorosan kapcsolódó és az azok által nemegyszer meghatározott közigazgatási egységek változásának bemutatása. A témára vonatkozó kutatások során egyértelművé vált, hogy szükséges mind az egész ország – politikai értelemben vett, koronként változó – fogalmának, területének, mind annak kisebb, hagyományos igazgatási egységeinek (a vármegyéknek, a vidékeknek, a székeknek, a kiváltságos kerületeknek, és a katonai beosztási egységeknek), valamint a városhálózatnak topográfiai jellegű bemutatása, ismertetése.

A történeti Magyarország mint politikai egység 1920-ig kapcsolódott szorosan a Kárpát-medence területéhez. Hogy a jelen értekezés, időhatárait tekintve, mégis 1950-ig foglalkozik a témakörrel, azt részben az indokolja, hogy a két világháború között a trianoni határokat Magyarországon nem tekintették véglegesnek és annak megváltoztatására folytonos kísérletek történtek. A korszakhatár választását mindezek mellett az is befolyásolta még, hogy 1950-től, a tanácstörvény életbe lépésétől kezdődött a vizsgált közigazgatási rendszerben új, a korábbiaktól gyökeresen eltérő korszak.

Napjaink történészeinek, történeti jellegű stúdiumokkal foglalkozó kutatói jelentős részének a Kárpát-medence természeti földrajzáról rendkívül kevés ismerete van. Az e téren mutatkozó hiányok pótlása nem kis gondot jelent. A jelenlegi földrajzi kézikönyvek ugyanis – elsődlegesen – a mai politikai határok által meghatározott egyes államok földrajzát tekintik tárgyuknak. Így természetes, hogy a Magyarországgal foglalkozó földrajzi monográfiák is a mai politikai határok által közre-

* Abban a reményben bocsátjuk közre az 1995. január 25-én sikerrel megvédett disszertáció téziseit, hogy az egész mű – mely mind a középiskolai, mind a felsőoktatásban régóta hiányzó alapvető történeti földrajzi kézikönyv lehet – hamarosan megjelenik, és e könyvre ily módon felhívhatjuk az érdeklődők figyelmét. *A Szerk.*

zárt, földrajzi, szerkezeti szempontból korántsem szerves egységet alkotó terület vizsgálatát tekintik feladatuknak. Az Európa egészével foglalkozó munkák a Kárpát-medence kétségtelen zártsága, egysége helyett inkább annak tagoltságát, az egyes részterületek közötti különbségeket hangsúlyozzák.

Az egész Kárpát-medence földrajzának monografikus igényű feldolgozására a II. világháború után utoljára 1947-ben Bulla Béla és Mendöl Tibor vállalkoztak. Munkájuk ma a legjelentősebb könyvtári gyűjteményekben is szinte elérhetetlen. Így alapgondolatuknak, amely a Kárpát-medence egységét és nem az e térségben az 1920 után kialakult politikai tagoltságot hangsúlyozta, hatása mind halványabbá vált és válik.

Az 1947 óta eltelt időszakban történészek, történeti stúdiumokkal foglalkozó szakemberek nemzedékei nőttek fel úgy, hogy a történeti eseményekben, a gazdaság, a gazdálkodás változásában, az egykor volt valóság mindennapjaiban és a mindennapok kultúrájában, valamint a jogi kereteket is biztosító közigazgatási egységek alakulásában a Kárpát-medence, a földrajzi környezet szerepét, jelentőségét, ennek nemegyszer meghatározó voltát nem is érzékelték.

Mindehhez járul még az a körülmény, hogy a napjainkban mind tartalmilag, mind külső megjelenését illetően is egyre igényesebb térképeket – a fiatal történészek jó esetben csupán „nézegetik”, de az ezeken felhalmozott információkat értelmezni, hasznosítani egyre nehezebben tudják.

A fent említett két alapvető hiányosság eredményeként egyre kevesebb olyan munka is születik, amelynek szerzője – érezve a térben, a földrajzi környezetben való látás, láttatás szükségességét – az írott források adatait térképre vetítve, új, nem egy esetben minőségileg is magasabb szintű eredményre juthatna, jutna.

Magam részéről meg vagyok győződve arról, hogy a múlt feltárása, megismerése, bemutatása, a „térén kívüliség” módszerével igazán igényes eredményre nem vezethet. Mind az egykori, a magyar államnak is keretet adó Kárpát-medence földrajzának ismeretét, mind az írott források adatainak e térségben való lokalizálását, térképen való lehetséges ábrázolását a történeti megismerés elengedhetetlen eszközeinek és módszerének tartom.

Mivel jelenlegi történeti, földrajzi szakirodalmunkból hiányzik a fenti módszerek megalapozásához szükséges ismeretek összefoglalása, és mivel a fentiek alapján mindezeket alapvetően nélkülözhetetlennek gondolom és vallom, ezért vállalkoztam annak a kutatási feladatnak elvégzésére és az eredmények összefoglalására, amely a jelenlegi hiányt pótolja és a történeti stúdiumokban a földrajzi, topográfiai szemléletnek méltó helyet biztosít.

II.

A kutatás megkezdésekor – mivel a megoldandó feladathoz minden előzmény, „minta” hiányzott – először az egyes részkérdéseket feldolgozó, vagy a földrajzi vonatkozású adatokat is tartalmazó szakirodalom áttekintése volt az elsődleges teendőm.

Az áttanulmányozott szakirodalom egyik csoportját alkotják azok a munkák, amelyek elsődlegesen földrajzi szempontú feldolgozások. Ezek főként a XX. századi természeti viszonyok, gazdaságföldrajzi sajátosságok áttekintését tették lehetővé, bár voltak közöttük olyanok is, amelyek az elmúlt korok viszonyaira is utaltak.

A természeti tájak, ezek sajátosságainak megismeréséhez az összefoglaló munkák vonatkozó részletei mellett igen jó segítségül szolgáltak azok a néprajzi feldolgozások, amelyek egy-egy etnikai, táji csoportot mutatnak be.

Igen fontos körét képezik az áttekintett feldolgozásoknak a történeti földrajzi munkák. Ezek elsődlegesen az 1526 előtti Magyarország egyes megyéinek földrajzi, gazdasági, településtörténeti és társadalmi megismerését teszik lehetővé. Sajnálatos módon a megyénkénti feldolgozások nem adnak az ország egészére vonatkozóan, még „mozaikokból” összeállíthatóan sem teljes képet, és a történeti Magyarország egészéről csak Teleki József, 1863-ban közreadott 24 oldalnyi terjedelmű, rövid áttekintése áll rendelkezésünkre.

A közigazgatás-történeti földrajz anyagának kutatása során az összefoglaló történeti, jogtörténeti művek vonatkozó fejezeteiben szereplő adatok mellett, természetesen a részkérdések feldolgozásait is lehetett és kellett hasznosítani. Ez utóbbiak sorában voltak olyanok, amelyek egy-egy kérdés megközelítéséhez alapvető ismereteket foglaltak össze, míg mások az értekezés témájához csupán néhány, de igen fontos adattal szolgáltak. Olyan feldolgozás, amely a kutatás témájának egészéhez vezérfonalat adott volna, sajnos nem állt rendelkezésemre.

A szakirodalom áttekintésével párhuzamosan, természetesen forrásanyagot is használtam. Munkám során egyrészt elvégeztem a feldolgozásokban is idézett forrásrészletek ellenőrzését, esetenként ezeknek új értelmezését is adva, másrészt az eddigi adatokat egészítettem ki újak vizsgálatával. A források között, számukat tekintve is, jelentősek a törvények, a rendeletek, a nemzetközi szerződések, a békekötések, amelyeket – szakirodalmi hivatkozás esetén – valamennyi esetben összevettem az érintett szövegekkel.

Az előzőekhez hasonlóan kiemelkedő fontosságúak voltak számomra a leíró-statisztikai iskola képviselőinek munkái, majd a matematikai statisztika korszakában a helységnévtárak sorozatai.

A fentiek mellett használtam még olyan okleveles anyagot, humanista szerzők „országleírásait, -ismertetéseit”, emlékiratot, útleírást, amelyek adatai egy-egy fejezet témájának kifejtéséhez szinte természetesen kapcsolódtak és mintegy kínálták a földrajzi jellegű elemzést.

Ugyancsak a források közé sorolhatóak azok a térképek, atlaszok, amelyek Lipszky János 1804-1808 között megjelent *Mappa generalis-ától* a ma használatos és használható történelmi atlaszokig nélkülözhetetlenek a földrajzi, topográfiai megközelítés esetében.

Az értekezés elkészítése során a forrásokat úgy igyekeztem hasznosítani, hogy azok ne csupán önmagam számára adják munkám alapját, hanem egyben a feldolgozás olvasóit is a földrajzi látásmód és szemlélet kialakítására, a térképek tudatos használatára, „olvasására” és forrásként való kezelésére ösztönözzék.

III.

Az értekezés anyagát két nagyobb egységre tagolva tárgyalom. Az első, rövidebb rész a Kárpát-medence természeti földrajzának áttekintését tartalmazza, míg a második, terjedelmesebb fejezet Magyarország közigazgatás-történeti földrajzát foglalja össze.

A Kárpát-medence természeti földrajzának bemutatása során igen hangsúlyosnak érzem egyrészt azt, hogy maga a medence Európában centrálisan helyezkedik el, másrészt, hogy földrajzi szempontból zárt egységet képez.

Az Európában elfoglalt központi fekvés a későbbi alfejezet, a környezettel kapcsolatot teremtő külső úthálózat, valamint a kereskedelem-történeti vonatkozások tisztázásánál is megerősítést nyer.

A Kárpát-medence zártságát jól bizonyítja és mutatja vízrajzi zártsága is. A vízrajz változásai, változtatásai ugyanakkor a medence legnagyobb módosulást mutató természetföldrajzi elemét vetítik elénk.

Az egyes természeti tájak bemutatása során nemcsak ezek lokalizálása volt a célom. Meggyőződésem szerint ugyanis csak ezek kellő ismeretében képzelhetőek el biztonságos, nemcsak az általánosságokban és a verbalítások szintjén mozgó gazdaságtörténeti ismeretek. A bányászat szoros kapcsolódása a Kárpátok egyes hegységeihez, vagy a források alapján bemutatatható „történelmi borvidékek” és ezek tájai, mind a földrajzi és a gazdaságtörténeti összefüggések elmélyítését szolgálják, szolgálhatják. Törekvésem volt, hogy az egyes földrajzi kistéjék gazdasági jellegzetességeinek áttekintése mellett, ezeknek a közigazgatási (vármegyei) beosztással való kapcsolata is érzékelhetővé váljék. A fejezet áttanulmányozása so-

rán kialakul az a kép, amely egyrészt a történeti megyék nevének hallatán azt a földrajzi „háttérrel” is megjeleníti, amelyet az magában foglal, másrészt érthetővé is válik bizonyos igazgatási tagoltság kialakulása, így például a Székelyföldön.

Az értekezés nagyobb része foglalkozik a közigazgatás-történeti földrajzzal. Az egyes alfejezetek értelemszerűen kapcsolódnak elsősorban a jogtörténet, a közigazgatás-történet egyes, térben is bemutatható, térhez is köthető kérdéseihez. A teljes értékű kép kialakításához azonban természetesen szorosan kapcsolódnak a bel- és külpolitika történetének, a hadtörténetnek egyes mozzanatai, eseményei is. Bizonyos kérdések tisztázásakor sor kerül ezek mellett még gazdaságtörténeti, művelődéstörténeti, egyházszerkezési kérdések bemutatására is, amennyiben földrajzi, topográfiai vonatkozásai ezt szükségessé és lehetségessé teszik.

A közigazgatás-történeti földrajz alfejezeteinek belső tagolását korszakolással jeleztem. Az egyes periódusok meghatározásánál nem törekedtem az egész anyagban azonos korszakhatárookra, hanem mindig a tárgyalat kérdéskör szempontjából fontos évköröket választottam meghatározóaknak.

A fejezetben vannak olyan kérdések (a szerveződő magyar állam fogalmának értelmezése, a korai magyar városhálózat alakulása, vagy ezzel kapcsolatban akár a korai „város” fogalmának értelmezése, a megyerendszer létrejötte), amelyekkel kapcsolatban a történeti szakirodalom nem alakított, nem alakíthatott (még) ki – akár csak a források jellege, a forrásbázis adottságai miatt sem – egységes, véglegesnek mondható álláspontot. Viták fogalmazódnak meg és jelennek meg az említett kérdésekkel kapcsolatban, és a közigazgatás-földrajzi szempontú feldolgozás során mindinkább az a vélemény alakult ki bennem, hogy ezeket az egymástól eltérő felfogású nézeteket, feltétlenül egymás mellett kell szerepeltetnem, anélkül – természetesen –, hogy a felmerülő kérdések megválaszolására, a viták eldöntésére akár kísérletet is tennék. Úgy gondolom ugyanis, hogy valamennyi álláspont lehetőséget teremt arra, hogy ezek topográfikus ábrázolására sor kerüljön, ugyanakkor valamennyi ábrázolás a vitakérdések jobb megértését szolgálhatja, és lehetséges, hogy egyszer, éppen e módszer alkalmazásának jóvoltából is, végleges megoldás születhet.

A közigazgatás-történeti földrajz alapkérdésének tekintem és éppen ezért a fejezet kezdetén tárgyalom Magyarország fogalmának értelmezését, majd az ország határainak alakulását a különböző korokban. A téma forrásainak áttekintését a honfoglalás utáni, rekonstruálható állapotok bemutatása követi. Külön tárgyalást igényelt az Erdélyi-medence, valamint a Dráva-Duna vonalától délre levő területeknek a Magyar Királysággal való (ugyancsak vitákra is okot adó) kapcsolata.

Az 1526-1699 közötti korszak magyar államfogalmának tisztázásakor a területileg, politikai érdekszférákat is tekintve, három részre szakadó ország egyes ré-

szeinek a fenti periódusban bekövetkezett (szinte folytonosan változó) alakulását kellett végigkísérni.

1699, a karlócai béke után veszi kezdetét az a korszak, amelyben az egyes háborúk „eredményeként” a békeszerződések szövegei a vitatott kérdéseket, rendre, pontos határvonal kijelölésével tisztázzák, és így Magyarország fogalmának tárgyalásakor, 1947-ig az országhatár alakulásának vizsgálata válik az elsődlegessé.

Az értekezés következő alfejezete Magyarország városhálózatának alakulását vizsgálja. A téma fontosságát – a tartalmi kérdéseken túlmenően – abban is megragadhatónak vélem, hogy a városhálózat alapos ismerete is erősíti a térképen való megfelelő biztos tájékozódást, a kellő topográfiai megalapozottságot.

A magyarországi városok 1526 előtti történetének földrajzi, topográfiai vizsgálata számtalan terminológiai kérdést vet fel. A korszak egyes szakaszaiban a településhálózattal kapcsolatban, a forrásanyag alapján is, más-más kérdésre adhatunk választ, más-más kérdést tekinthetünk hangsúlyosnak. A kiváltságolás folyamata, a privilégiumok, a gazdasági szerep jellege, a városok jogi helyzetének változása mind új lehetőséget kínált a városhálózat rekonstruálására.

Az 1526-1870 közötti korszak várostörténetének egyik igen fontos kérdése a városok számának alakulása. Ebben a periódusban, bár állandó, látványos és viszonylag jól megragadható számbeli növekedés figyelhető meg, e mellett a jelenség mellett látni kell a városok gazdasági, katonai, politikai, közigazgatási és egy-egy tájban betöltött szervező szerepének folytonos változását is.

Az 1870 utáni időszakra, a polgári értelemben vett, önálló törvényhatóságoknak megalkotására, és ezek területi megoszlására, majd az ország egészén belüli ésszerű „elosztására” való törekvés figyelhető meg.

A közigazgatás-történeti földrajzi fejezet utolsó egysége a vármegyék, a székek, a vidékek, a kiváltságos kerületek, azaz a középszintű igazgatási egységek változásait kíséri figyelemmel.

A Mohács előtti időszak kétségtelenül legfontosabb kérdése a megyék megszerzésének, kialakításának folyamatáról vallott, egymástól eltérő, de egymást ki is egészítő elméleteknek áttekintése. A korai megyerendszer, a különböző jellegű világi igazgatási egységek változásának rekonstruálása máig nem tekinthető véglegesen lezárt kérdésnek. Külön tárgyalást kívánt a vármegyék és a XI-XIV. századi várispánságok mellett – a privilégiumaikkal feljogosított – önálló igazgatási szervezetben élő népek, etnikai csoportok területi elhelyezkedésének, sajátos önkormányzati rendjének vizsgálata.

A középszintű igazgatás 1526 utáni időszakában egyrészt, az oszmán hódítás folytonos változásának következtében, a megragadható és területileg is köthető megyei változások bemutatására, másrészt a katonai igazgatás egyre fontosabbá

váló és a polgári, rendi jellegű intézményektől gyökeresen különböző szervezeteinek kiépítésére és ennek ugyancsak állandó, a napi élet követelte változásaira kell a figyelmet felhívni.

Az ország közigazgatásában, az oszmán hódoltság alóli felszabadulást követő időszakban, a rendi alapokon nyugvó, de a központi kormányzat által meghatározott újjászervezés volt a fő kérdés. A XVIII. században végrehajtott változtatások, kialakult változások a vármegyék területének olyan szabályozását jelentették, amelyek az 1876. illetve az 1886. évi megyerendezésig, azaz az egységes, az ország egész területére kiterjedő polgári igazgatási rend kialakításáig, lényegesebb változás nélkül éltek tovább.

Nem tekinthetők hosszabb távon meghatározóknak, de feltétlenül említést érdemelnek azok a kísérletek is (II. József, a neoabszolutizmus rendszere), amelyek a történeti hagyományok figyelmen kívül hagyásával, teljesen új, (de csupán néhány esztendő megélő) közigazgatási beosztást szándékoztak kiépíteni az országban.

A polgári jellegű, egységes, középszintű törvényhatósági rendszer kialakítása 1876-tól 1886-ig húzódtott. A polgári megyék területének változása 1920 után szorosán kapcsolódott az ország határainak változásaihoz. Az 1950-ben életbe lépett tanácstörvénnyel pedig már nemcsak területileg változott meg középszintű igazgatásunk, hanem ennek jellegét tekintve is új korszak vette kezdetét.

Az értekezés szövegének végleges formába öntésekor, mivel a választott téma eddig szinte minden előzményt nélkülöző volt, szerkezetileg olyan megoldást választottam, hogy a feldolgozást kézikönyvként is lehessen hasznosítani. Így valamennyi kérdéskör tárgyalását egy-egy összefoglaló jellegű bevezetéssel kezdem, amelyben a legfontosabb alapfogalmak tisztázására törekedtem. E mellett utalok a bevezetésben előforduló, lokalizálható fogalmak Kárpát-medencén belüli térbeli elhelyezkedésére, szervezeti, területi sajátosságaira is. Az áttekintéseket olyan – kellő forráskritikával összeállított – adattári résszel egészítettem ki, amely a kézikönyv használóit mentesíti a gyakran nehezen elérhető forráskiadványok, helységnevtárak, leíró-statisztikai munkák átnézése, adataik összevetése alól. Végül – mivel meggyőződésem szerint a földrajzi, topográfiai ismeretek szemléletet is befolyásoló tényezőkké csak az aktív munka, a mintegy „társasági tevékenység” révén válhatnak – az egyes fejezetek lezárásaként az olvasót az anyag újragondolására, önálló feldolgozására is készített forrásszemelvényeket, az ezek feldolgozásához segítséget adó lehetőségek ismertetését és feladatokat is kapcsoltam. Úgy érzem, hogy ezzel az értekezés „elméleti” fejezeteit sikerült a „gyakorlatban” kézikönyvi, segédkönyvi használatra is alkalmassá tenni.

Az értekezés témájául választott kutatási feladat lezárásaként elkészült disszertáció – megítélésem szerint – egy, a történeti szakirodalmunkból ma még hiányzó kézikönyvtípust képvisel. Munkám nemcsak szerkezetét tekintve ítélnélhető újnak, hanem olyan tényezőnek, a földrajzinak, topográfiainak érvényesítését törekszik szervesen a történeti ismeretekhez kapcsolni, amely tényezők hosszú éveken keresztül méltatlanul voltak háttérbe szorítottak és elhanyagoltak.

Az értekezés – kézikönyv jellege következtében – hasznosítható lehet nemcsak a történelemmel foglalkozó szakemberek, érdeklődők, kezdő kutatók, a történelem szakos, felsőoktatásban tanuló hallgatók mindennapi munkájában, hanem valamennyi olyan, történeti jellegű tudományágban (pl. levéltár, néprajz, régészet, művészettörténet, magyar nyelvészet) is, amelyben a térbeli tájékozódásnak fontos, meghatározó szerepe van.

PÁLFFY GÉZA

ARCHONTOLÓGIAI KÉZIKÖNYV VAGY SZÁZAD ELEJI ISMERETEINK ÖSSZEGZÉSE?

(Gondolatok *Fallenbüchl Zoltán: Magyarország főispánjai.
Die Obergespane Ungarns 1526-1848* című könyvéről¹)

A Magyarország középkori és koraújkori történetére vonatkozó archontológiai kutatások az elmúlt évtizedekben és esztendőkből igazán jelentős eredményeket hoztak. A kormányzat-, igazgatás- és társadalomtörténet stb. magas szinten való műveléséhez nélkülözhetetlen történeti segédtudomány fejlődésének, továbbá néhány szenvedélyes kutató kitartó munkájának köszönhetően az ezredfordulóra remélhetőleg már nem szűkölködünk majd azokban a kézikönyvekben, melyek hiányát az említett korszakok avatott kutatói és a hazájuk vagy családjuk múltja iránt érdeklődők egyaránt tapasztalhatják. A Mohács előtti kutatások előrehaladását kiválóan példázza Engel Pál 1992-ben elkészült – és remélhetőleg hamarosan mindannyiunk kézikönyvpolcára kerülő – doktori disszertációja, mely Magyarország világi archontológiájának eddigi legteljesebb adattárát nyújtja az 1310 és 1457 közötti esztendőkből.² Munkája követőkre talált a középkori magyar történelemmel foglalkozó ifjabb generáció körében is, melynek köszönhetően minden remény megvan arra, hogy hamarosan kézbe vehessük mind az Árpád-kori, mind pedig az I. Mátyás uralkodásának kezdetétől a magyar középkor végének tekintett mohácsi csatáig terjedő időszak (1458-1526) világi archontológiai adattárát.³

-
- 1 *Fallenbüchl Zoltán: Magyarország főispánjai. Die Obergespane Ungarns 1526-1848.* Budapest, 1994. Argumentum Kiadó, 171 p.
 - 2 *Engel Pál: Magyarország világi archontológiája /1310-1457/. Doktori értekezés tézisei.* Bp., 1992. A középkori archontológiai kutatás eredményeinek összefoglalását lásd ezekben a tézisekben, valamint Havassy Péter 1987-ben megjelent archontológiai bibliográfiájában: *Havassy Péter: A magyar világi archontológiáról (historiográfiai és bibliográfiai áttekintés).* In: *Levéltári Szemle XXXVIII/2.* (1987) 27-46. p. (a továbbiakban *Havassy*, 1987.) Legújabbban Fenyvesi László a temesi ispánok, alsó részekbeli főkapitányok és szörényi bánok jegyzékét állította össze. *Fenyvesi László: A temesközi-szörényiségi végvárvidék funkcióváltásai (1365-1718).* Különlenyomat a *Studia Agriensia* 14. kötetéből. Eger, 1993. 260-263. p.
 - 3 Tudomásom szerint Zsoldos Attila az Árpád-kori, míg Csukovits Enikő és Tringli István a

A középkori kutatások mellett jelentős eredmények születtek a másfélszáz esztendőös török hódítás időszakára vonatkozóan is,⁴ melyek jelentős része az életét a tisztség- és hivatalviselők kutatásának szentelő Fallenbüchl Zoltán nevéhez fűződik.⁵ Nemzeti könyvtárunk egykori munkatársa az 1960-as és 1970-es évek fordulóján közzétett tanulmányaiban jelentős levél- és kéziratári kutatómunka eredményeként a Magyar és Szepesi Kamarák tisztviselőit gyűjtötte össze,⁶ majd 1988-ban a *Magyarország főméltóságai [1526-1848]* című kötet megjelentetésével hiánypótló adattarral gazdagította a segédtudományi kézikönyvek tárházát.⁷ Mindez annak ellenére is kijelenthető, hogy utóbbi munkája – miként azt maga is elismeri („*E kötet elsősorban forráskiadvány.*”)⁸ – inkább tekinthető forráskiadásnak, mint saját kutatásai eredményének. A főméltóságokról szóló kézikönyv alapjául szolgáló kéziratok kötet⁹ összeállítója, a XVIII-XIX. század fordulóján élt Lendvay Márton Ignác kamarai tanácsos és levéltárnok (illetve néhány későbbi kiegészítője) ugyanis olyan alapos munkát végzett – elsősorban a Magyar Kancelláriai Levéltárban őrzött Királyi könyvek (Libri regii) bejegyzéseinek felhasználásával –, hogy annak eredményeit (még olykor jelentős hibái ellenére is) bizonyára még hosszú ideig nagy haszonnal kamatoztatják mind Magyarországon, mind külföldön.

Fallenbüchl munkássága mellett nem feledkezhetünk meg Benda Kálmán példaértékű vállalkozásáról (*A királyi Magyarország tisztí címtára 1607-1608.*),¹⁰

Hunyadi- és Jagelló-kori archontológia összeállításán dolgozik.

- 4 Az alább következő néhány gondolat és kiegészítés elsősorban a XVI-XVII. századra vonatkozik, jómagam ugyanis ennek a korszaknak a történetét kutatva a későbbi másfél évszázad adatainak pontosságához a forrásanyag alapos ismeretének hiányában nem kívánok hozzászólni.
- 5 Fallenbüchl eddigi kutatásainak tapasztalatait 1990-ben a Levéltári Közlemények hasábjain tette közzé: *Fallenbüchl Zoltán: A XVIII. századi magyar archontológia.* In: *Levéltári Közlemények LXI/1-2.* (1990) 3-21. p. (a továbbiakban *Fallenbüchl*, 1990.)
- 6 A XVI-XVII. századra vonatkozóan: *Fallenbüchl Zoltán: A Szepesi Kamara tisztviselői a XVII-XVIII. században.* In: *Levéltári Közlemények XXXVIII/2.* (1967) 193-236. p. és *uő.: A Magyar Kamara tisztviselői a XVII. században.* In: *uo. XXXIX/2.* (1968) 233-268. p.
- 7 *Fallenbüchl Zoltán: Magyarország főméltóságai.* Bp., 1988. (a továbbiakban *Fallenbüchl*, 1988.)
- 8 Uo. 31. p.
- 9 *Magyar Országos Levéltár, Budapest* (a továbbiakban MOL) E 683 Kincstári Levéltárak, Magyar Kamara Archivuma, Libri dignitariorum. 1. köt.
- 10 *Benda Kálmán: A királyi Magyarország tisztí címtára 1607-1608.* In: *Levéltári Közlemények XLIII/2.* (1972) 265-325. p. (a továbbiakban *Benda*, 1972.)

melyben egy leendő koraujkori archontológiai lexikon két esztendőre terjedő vázának megrajzolására tett figyelemfelhívó kísérletet. Az egy-egy kormány szerv egészére kiterjedő és országos archontológiák mellett néhány újabb munkával gazdagodott a XVI-XVII. századi megyei archontológiai irodalom is. Pásti Judit 1979-ben Bihar vármegye főispánjait sorakoztatta fel a legelső, XI. századi említéstől 1950-ig,¹¹ míg Gecsényi Lajos immár kifejezetten koraujkori ismereteinket gazdagította a győri városi önkormányzat kapcsán a bírák, a vármegyére vonatkozóan pedig az alispánok és szolgabírák jegyzékének összeállításával.¹² Különösen örömteli, hogy Trócsányi Zsolt XVI-XVII. századi erdélyi kutatásainak¹³ is akad folytatója: Sunkó Attila éppen a jelen folyóirat hasábjain tette közzé az ez ideig szinte teljességgel ismeretlen erdélyi fejedelmi testőrség XVI. századi archontológiáját.¹⁴ Benda Kálmán már említett tanulmányának hatására a katonai közigazgatás tisztségviselőinek kutatása is hozott már néhány szerény eredményt. Nagy László 1978-ban elkészítette a „*Híresebb végvári tisztek és katonák (1593-1699)*” jegyzékét,¹⁵ Müller Veronika pedig az egerszegi végvár XVII. századi tisztikarának tagjait kutatta fel.¹⁶ Emellett rendelkezésünkre áll az egri vár 1564 és 1596 közötti kapitányainak, provisorainak és XVI. század közepi katonai és gazdasági személyzetének,¹⁷ a szigetvári és veszprémi stb. kapitányoknak jegyzéke,¹⁸ sőt a törökkori

-
- 11 *Pásti Judit*: Bihar vármegye főispánjai. In: Hajdú-Bihar Megyei Levéltár évkönyve VI. (1979) 163-167. p.
 - 12 *Gecsényi Lajos*: Városi önkormányzat Győrött a XVII. században. In: Arrabona. A Győri Múzeum Évkönyve 22-23. (1986) 123-125. p. és *uő*: Győr megye közigazgatása és tisztikara a XVII. században. In: Levéltári Szemle XXXVIII/3. (1988) 33-34. p.
 - 13 *Trócsányi Zsolt*: Erdély központi kormányzata 1540-1690. Bp., 1980. passim. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai III. Hatóság- és hivaltörténet 6.)
 - 14 *Sunkó Attila*: Az erdélyi fejedelmi testőrség archontológiája a XVI. században. In: Fons (Forráskutatás és Történeti Segédtudományok) 1994/2. 186-214. p.
 - 15 *Nagy László*: A végvári dicsőség nyomában. Bp., 1978. 233-252. p. Adattára azonban inkább tekinthető népszerűsítő összefoglalásnak, mint a tudományos igényeknek megfelelően összeállított archontológiának, hiszen adatai, melyeket mindennemű forrás- és irodalomjegyzék nélkül tár az olvasó elé, teljességgel ellenőrizhetetlenek, pedig éppen a végvári archontológia követelné meg a lehető legpontosabb levéltári és irodalmi hivatkozást. A végvárrendszer kutatója számára ugyanis nem áll rendelkezésre olyan homogén jellegű forrásanyag (kivéve talán a bécsi Kriegsarchivban őrzött haditanácsai mutatókönyveket /Protokolle des Wiener Hofkriegsrates/), mint amilyen Fallenbüchl Zoltánt a kamarai tisztviselőjegyzékek összeállításában segítette.
 - 16 *Müller Veronika*: Az egerszegi vár a XVII. században. Zalaegerszeg, 1976. 25-27. p. (Zalaegerszegi füzetek II.)

magyarországi katonai igazságszolgáltatás több mint nyolcvan oldalnyi adattára is.¹⁹

Az archontológiai kutatások ilyen jelentős fejlődésének közepette igazán komoly érdeklődésre tarthat számot Fallenbüchl Zoltán régóta ígért és várt munkája, a magyar és német kétnyelvű kiadásban 1994 végén megjelent *Magyarország főispánjai. Die Obergespane Ungarns 1526-1848*. Az Argumentum Kiadó gondozásában igényes kivitelben megjelentetett kötet hátlapjának szövege az olvasó várakozásának megfelelően kínálja a könyvet mind a történeti kutatást mesterséggént űzők, mind a magyar múlt iránt érdeklődők számára: „A szerző hosszú levéltári és könyvészeti kutatások alapján állította össze a történelmi Magyarország s vele Erdély és Horvát-Szlavónország területi közigazgatása legfontosabb tisztségviselőinek jegyzékeit megyénkénti rendben. [...] A kézikönyvként készült kötet magyar és német nyelvű, hogy azt a magyarul nem tudó közép-európai kutató vagy érdeklődő is használhassa: a táblázatok latin szövege pedig – alkalmazkodva az eredeti forrásokhoz is – ezt a használhatóságot még csak fokozza. [...] A kötet nem hiányozhat a könyvtárak referensz-polcairól sem.”

Fallenbüchl Zoltán vállalkozását egy koraujkori megyei archontológiai kézikönyv elkészítésére és kétnyelvű kiadására – mely a főméltóság-kötethez hasonlóan a magyar nyelvet csak ritkán bíró külföldi kutatók számára is alapvető és nélkülözhetetlen segédeszközül szolgálhat – csak pozitív jelzőkkel illethetnénk, ha a fent idézett sorok első mondatában megfogalmazott módon, azaz valóban „hosszú levéltári és könyvészeti kutatások alapján” készült volna. A munka bevezetőjének legvégén, jelképesen a könyv legrejtettebb zugában (24-25. oldal) azon-

-
- 17 Az egri vár főkapitányainak, helyetteseiknek és az udvarbíráknak táblázatba foglalt adattára: Szabó János Győző: Az egri vár főkapitányainak rövid életrajza. In: Az Egri Vár Híradója 17. (1982) 32-33. p.: Függelék. A „Felvidék kapujának” XVI. század közepi katonai és gazdasági személyzete elsősorban a várszámadások alapján: Sugár István: Az egri vár gazdasági, adminisztrációs és katonai szervezete. In: *Agria (Annales Musei Agriensis)* XXIX-XXX. (1993-1994) 67-101. p.
- 18 Szigetvár 1546 és 1566 közötti kapitányainak jegyzéke: Timár György: Királyi Sziget. Szigetvár várgazdaságának iratai 1546-1565. Pécs, 1989. 16. p. (Baranya török kori forrásai I.) A veszprémi vár kapitányainak közel sem teljes archontológiája: Hungler József: A török kori Veszprém. Veszprém, 1986. 169. p. (A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 4.)
- 19 Pálffy Géza: Katonai igazságszolgáltatás a királyi Magyarországon a XVI-XVII. században. Szakdolgozat. Bp., 1994. 227-308. p. (Kézirat, ELTE BTK) Vö. még a horvát és vend végvidéki főkapitányok 1976-ban elkészült archontológiájával: Zivkovic, Georg: Alt-Österreichs Heerführer. Stellenbesetzung in Heer, Landwehr und Kriegsmarine. 1541 bis 1918. Wien, 1976. 47-48. p. (Maschinenschrift in der Bibliothek des Kriegsarchives in Wien.)

ban a fenti szavakkal merőben ellenkező és szerfelett meglepő sorokra bukkanhat a figyelmes olvasó: „A magyarországi főispánok archontológiájának elkészítéséhez alapul az a kézirat szolgált, melyet Lendvay Márton Ignác nyugalmazott magyar királyi kamarai tanácsos (1739, Ebergöcz, Sopron vm. – 1814. okt. 23. Buda, Vár) készített, s amelynek címe: *Catalogus comitum comitatum.*” Majd a szerző a következőképpen zárja a kötete megjelentetésének körülményeit taglaló gondolatsort: „*Hézagoktól, hiányosságoktól, esetleges tévedésektől egyetlen monografikus munka sem mentes. Nem lehet ilyen a jelenlegi sem. Az egyes források adatai sokszor ellentmondanak egymásnak. Ilyenkor a legbiztosabbnak látszó adatot vetjük fel a kötetbe. A valószínű hiányosságok és esetenkénti pontatlanságok ellenére a Lendvay-hagyaték, Somogyi Zsigmond munkái, a Borovszky-kötetek főispáni archontológiái, az 1730 óta megjelent tiszticímtárak (Calendarium Jaurinense, Calendarium Tyrnaviense, Schematismus Inclyti Regni Hungariae) adatai, továbbá Nagy Iván Magyarország családai (1857-1866) és Szinnyei József Magyar írók élete és munkái (1891-1914), valamint néhány megyei monográfia és e sorok írójának saját levéltári kutatásai révén ma, ha talán nem is teljes, de a további feltáró munkához és a viszonylag megbízható tájékozódáshoz alkalmas adatsorok állnak rendelkezésünkre.*” A hosszú levéltári kutatások alatt tehát – miként ez a szerző most idézett soraiból kiderül – az e sorok papírra vetője által is átnézett Lendvay-kötet néhány nap alatt megvalósítható kijegyzetelését, a hosszú könyvészeti munka alatt pedig néhány alapvető, a múlt század második felében, illetve századunk elején megjelent kézikönyv valójában egy-két hónapos munkát igénylő átnézését kell értenünk. A kötet népszerűsítésének a hátsó borítón alkalmazott, fentebb említett módja jelen esetben – úgy érzem – átlépte mindazokat az alapvető iratlan szabályokat, melyeket a tudományos kutatómunka szelleme és egy „*a könyvtárak referenz-polcairól*” valóban nem mellőzhető kézikönyv méltó és színvonalas elkészítése megkövetel.

A lektorálás nélkül kiadott kötet szerzője az ilyen jellegű kézikönyvek elkészítéséhez általa is több ízben hangoztatott²⁰ nélkülözhetetlen levéltári kutatásoktól jelen esetben tehát teljességgel eltekintett – jóllehet korábban a kamarai archontológiák összeállításával maga mutatott elismerendő példát az archívumokban és kéziratárakban folytatandó adatfeltáró munka jelentőségéről és szerepéről. A koraujkori főispánok archontológiai lexikonjának elkészítése ugyanis mindenképpen

20 Lásd például: „*A munkálatnak ez a része [ti. a tisztségviselők nevének és hivatali működésük évkörének pontos megállapítása – P. G.] elsősorban levéltári munkával folytatható; ezért legtöbbször levéltári feladatok is tekintik.*” Fallenbüchl Zoltán: Archontológia. In: A történelem segédtudományai. Szerk.: Kállay István. 2. bőv. kiad. Bp., 1986. 126. p.

megkövetelte volna néhány olyan, nagy mennyiségben rendelkezésünkre álló homogén forrástípus felhasználását, mely sokban kiküszöbölhette volna a szerző által is jelzett bizonytalanságokat és pontatlanságokat. Elsőként természetesen a vármegyei közgyűlési jegyzőkönyveket és a megyei írásbeliség gyakorlása során keletkezett egyéb iratcsoportokat kell kiemelni, melyek felhasználása nélkül megbízható megyei archontológiai adattár aligha készülhet – miként ezt 1990-ben éppen Fallenbüchl Zoltán hangsúlyozta: „*a fő források: a megyei közgyűlési jegyzőkönyvek [...] A jegyzőkönyvek feldolgozása nélkül csak a Helytartótanács és a Kamara állagában lévő, szórványos adatok és a megyék helytörténeti irodalma jöhetnek szóba mint feldolgozási segédlet, de ez természetesen hézagatlan összeállításokat nem tesz lehetővé.*”²¹ Jóllehet a XVI. században a főispánok kinevezésének és beiktatásának még kevesebb nyomát találjuk a protokollumokban – miként erre már századunk huszas éveiben *Föglein Antal* is felfigyelt²² –, a következő században azonban már nem pusztán kinevezésükkel, hanem működésükkel kapcsolatban is bőséges információ áll rendelkezésünkre. Az ilyen jellegű adatok ismerete annál is inkább elvárható egy kézikönyvnek szánt munkától, mert napjainkra a török hódítás korából már számos megyei jegyzőkönyv látott regesztakiadásban napvilágot.²³ Pusztán ezek segítségével is számos esetben kiegészíthe-

21 *Fallenbüchl*, 1990. 15. p.

22 „*E század főispánjainak kinevezése vagy beiktatása a vármegyei jegyzőkönyvekben, ahogy ezt a XVII. századbellekben már láthatjuk, még nincs megemlítve.*” *Föglein Antal*: XVI. századi közigazgatástörténeti adatok Zólyom vármegyéből. In: *Századok* 57-58. (1923-1924) 469. p. (a továbbiakban *Föglein*, 1923-1924.)

23 A XVI-XVII. századra vonatkozó kötetek a megjelenés sorrendjében: *Borosy András*: Pest-Pilis-Solt vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1638-1711. I. köt. 1638-1644, 1656-1665., II. köt. 1666-1680., III. köt. 1681-1697., IV. köt. 1698-1702. Bp., 1983., 1984., 1985., 1986. (Pest megyei levéltári füzetek 6-7., 10-11.); *Balogh István*: Regeszták Szatmár vármegye jegyzőkönyvéből 1593. május 1-1616. augusztus 6. Nyíregyháza, 1986. (Szabolcs-Szatmár Megyei Levéltár Közleményei II. Közlemények 1.); *Bilkei Irén-Turbuly Éva*: Zala vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1555-1711. I. köt. 1555-1609. Zalaegerszeg, 1989. (Zalai Gyűjtemény 29. sz.); *Tóth Péter*: Vas vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái. I. 1595-1600. h. n. 1989. (Vas megyei levéltári füzetek 2.); *Gecsenyi Lajos*: Győr vármegye nemesi közgyűlési és törvénykezési jegyzőkönyveinek regesztái. I. köt. 1580-1616. Győr, 1990. (a továbbiakban *Gecsenyi*, 1990.); *Tóth Péter*: Zemplén vármegye közgyűlési jegyzőkönyvei (tartalmi kivonatok). I. 1558-1560. Miskolc, 1990.; *Tóth Péter*: Vas vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái. II. köt. 1601-1620, 1631-1641. Szombathely, 1992. (Vas megyei levéltári füzetek 5.); *Tóth Péter*: Sopron vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái. I. 1579-1589. Sopron, 1994. (a továbbiakban *Tóth*, 1994.) A Zala megyei újabb kötet kiadásán tudomásom szerint *Turbuly Éva*, Szatmár vármegye XVII. század első feléből

tők, illetve pontosíthatók a kötet adatai – csak néhány példát említve: Az uralkodó ugyan valóban kinevezhette Nádasdy Ferencet 1588. január 31-én Sopron vármegye főispánjává – miként ez Fallenbüchl adattárából megtudható –, a főispánt „*megegyező akarattal és egyhangú szavazással, valamint őfelsége beleegyezésével és tetszésével*” azonban csak a vármegye 1588. december 19-én Csepregen tartott közgyűlésén választották meg, ahol Nádasdy beiktatása során ünnepélyesen letette hivatali esküjét.²⁴ Hasonló esetre bukkanhatunk Győr vármegye jegyzőkönyvében is. Noha Kutassy János uralkodói kinevezése már 1592 márciusának első napjaiban megtörtént, ténylegesen csak április 23-án, a megye közgyűlésén letett esküjét követően lépett tisztségbe.²⁵ Ezek az adatok annál is inkább figyelmet érdemelnek, mert rámutatnak egy igen jelentős, az archontológia összeállításával kapcsolatos módszertani problémára, nevezetesen: a kinevezés és a beiktatás közötti olykor igen jelentős időbeli különbségre! A szerzőnek bevezetőjében erről a kérdésről mindenképpen szólni kellett volna, és ahol ezt az adatok lehetővé teszik, ott mindkét időpont feltüntetendő.

A megyei közgyűlési jegyzőkönyvek, iratok és egyéb, a megye tisztségviselőinek működéséről összeállított régi segédletek²⁶ mellőzéséhez hasonlóan érthetetlennek tűnik: miként feledkezhetett meg a szerző legalább a jelentősebb főnemesi családok gépelt mutatókkal bőségesen ellátott levéltári anyagának áttekintésétől. Mindez számos család (például Batthyányak, Csákyak, Esterházyak, Károlyiak stb.)²⁷ esetében aligha jelentett volna nehézséget, hiszen az egykori levéltárosok gondos rendező munkájának köszönhetően a családi archívumokban a jelentősebb családtagok hivatal- és tisztségviselési iratai külön tételekben, illetve fas-

való közgyűlési jegyzőkönyvén *Künstlerné Virág Éva* dolgozik, míg Nógrád megye protokollumát *Oborni Teréz* rendezi sajtó alá. Vö. még a régebbi irodalomból: *Áldásy Antal*: Pozsony vármegye jegyzőkönyvei az 1650-1657. és 1665-1671. évekből. In: *Történelmi Tár* 1905. 62-87. és 233-256. p. és *Korponay János*: Abaujvármegye monographiája. II. köt. Kassa, 1878. (A vármegyei jegyzőkönyv kivonatos közzététele 1644-ig. A továbbiakban *Korponay*, 1878.)

24 *Tóth*, 1994. 235. p.: No. 1022.

25 *Gecsényi*, 1990. 182. p.: No. 497. Kutassy eseténél még hosszabb idő telt el Náprágyi Demeter győri főispán kinevezése (1606. december 21. Fallenbüchnél) és beiktatása (1607. április 26. *Gecsényi*, 1990. 217. p.: No. 583.) között. Benda Kálmán tisztii címtárában Náprágyi Demeter főispánságát beiktatásától, azaz 1607 áprilisától számította. *Benda*, 1972. 280. p.

26 Ezek használatát Fallenbüchl már említett módszertani tanulmányában ugyancsak szükségesnek vélte egy megyei archontológiai lexikon elkészítéséhez. *Fallenbüchl*, 1990. 14-15. p.

27 Lásd ezekre a MOL Kutatójában található levéltári segédleteket és leltárakat.

ciculusokban található. Ezek a levéltári egységek őrzik ugyanis az egyes főispánoknak megküldött uralkodói kinevezési iratokat, melyek jelentőségét egy megyei archontológiai adattár szempontjából legyen elegendő a Csáky család néhány XVII. századi neves tagja kapcsán bemutatni. Fallenbüchlnak az e században Szepes és Bereg vármegyei főispáni tisztséget viselt Csáky családtagok közül idősebb Istvánra, Ferencre és ifjabb Istvánra vonatkozó adatai a családi levéltár személyekre vonatkozóan jól elkülönített néhány kis fasciculusának átnézése révén a kinevezések (és olykor még a beiktatás) pontos megadásával könnyen kiegészíthetők (Szepes vm: id. István kinevezése 1638. június 13-án, Ferenc kinevezése 1663. január 13-án, ifj. István kinevezése 1670. december 22-én, beiktatása 1671. május 25-én; Bereg vm: ifj. István kinevezése 1659. március 22-én).²⁸

Az itt megnevezett forrástípusok, illetve forrásjegységek átnézése – melyek mellett még továbbiakat (például MOL E 142 Kincstári Levéltárak, Magyar Kamara Archivuma, Acta publica; MOL A 32 Magyar Kancelláriai Levéltár, Litterae privatorum vagy Österreichisches Staatsarchiv, Wien. Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Ungarische Akten /Hungarica/) vehetnénk számba pusztán a legfontosabbak közül – valóban csak esztendőig tartó, hosszú levéltári kutatómunka révén valósítható meg, de ez egy „kézíróként készült kötet” esetében – úgy vélem – elvárható. Az archontológiai lexikonok alapvető követelménye ugyanis a minél nagyobb teljességre és pontosságra való törekvés. Az alapos kutatómunka a levéltári források mellett természetesen vonatkozik a forráskiadványokra és okmánytárakra éppúgy, mint a korábbi irodalom által feltárt eredményekre. A szerző sajnos ez utóbbiak kapcsán is jelentős hiányosságokon érhető tetten. Mindez annál is inkább érthetetlen, mert Fallenbüchl mind a főmértóságok bevezetőjében, mind a már említett, 1990-ben megjelent közleményében tud azokról az alapvető tanulmányokról, melyek nyomát a főispánok jegyzékében hiába keressük. Elgondolkoztató továbbá, miként kerülhette el a szerző figyelmét Havassy Péter már említett világi archon-

28 A kinevezési okiratok az említés sorrendjében: MOL P 71 Családi Levéltárak, Csáky család levéltára, Központi levéltár. 172. fasc. No. 6. („Az szepesi feő Ispansagrol ualo leuel.”), 173. fasc. No. 1. („Donatio pro domino comite Francisco Csakj racione officii Supremi Comitatus Scepusiensis.”), 174. fasc. No. 18. (a beiktatásra a kinevezés külzete utal: „Die 25. Maii peracta est instellatio Leuchoviae, per Dei gratiam honeste.”) és uo. fasc. No. 1. („Donatio az Bereg-Uarmegiei feő Ispansagrol.”). Ifj. Csáky István 1659. március 22-én kelt beregi főispáni kinevezéséből az is megtudható, hogy a korábbi főispán, Barkóczy László elhalálozott („per mortem et decessum magnifici quondam Ladislai Barkoczij de Zala”), amiről a szerző szintén nem tud. Továbbá Fallenbüchl adattárában összekeveri Bereg vármegyénél az ifjabb és idősebb Csáky Istvánt, az uralkodói oklevél azonban egyértelművé teszi, hogy 1659 tavaszán már „Stephanus Junior de Chak” kapott kinevezést a főispáni szék betöltésére.

tológiai bibliográfiája, mely a megyék alfabetikus rendjében sorolja fel az eddigi hivaltörténeti kutatások eredményeit.²⁹

Havassy bibliográfiai tanulmányának és az újabb – nem pusztán a millenniumi évforduló kapcsán keletkezett, illetve XX. század eleji – archontológiai szakirodalomnak az ismeretében ugyanis számos, már-már goromba hiányosság és pontatlanság lett volna elkerülhető. Példaként most is csak egy-egy vármegye XVI-XVII. századi adatsorára vonatkozóan kívánok néhány megjegyzést tenni. Zólyom vármegyében 1526 és 1587 között Fallenbüchl egyetlen főispánt sem ismer, jóllehet ezek jegyzékét Föglein Antal már 1923-1924-ben közzétette a Századok hasábjain.³⁰ Hasonlóan meglepő, hogy a kötetben Torna vármegye első ismert főispánjaként 1598 és 1609 között Rákóczi Zsigmond bukkan fel, jóllehet Kassa városának levéltárosa, Kemény Lajos Abauj-Torna vármegyéről írott monográfiájában ha nem is teljes, de jóval bővebb jegyzékét adja a megyei ispánoknak.³¹ Kemény archontológiájából az is megismerhető, hogy Torna vármegye főispáni székét 1606 és 1609 között nem Rákóczi Zsigmond, hanem Mágóchy Ferenc foglalta el. Ugyanez megtudható lett volna Benda Kálmán már többször idézett tiszti címtárából is, melynek felhasználása még mintegy tucatnyi helyen nem pusztán pontosabb adatokkal, hanem *újabb személyekkel* egészíthette volna ki a most megjelent adattárat. A horvátországi és szlavóniai főispánok jegyzékét vizsgálva rövid könyvészeti munka eredményeként még a zólyominál és tornainál is jelentősebb hiányosságokra derül fény. Kőrös (és nem „Körös”) és Zágráb vármegye első főispánját a kötet összeállítója 1715-ből, illetve 1736-ból ismeri, jóllehet a horvát országgyűlési törvénycikkek kiváló mutatókkal ellátott gyűjteményéből könnyen megtudható, hogy ezen vármegyék főispáni tisztét a XVII. században a mindenkori vicebán töltötte be.³² Az Abauj vármegyei főispánok jegyzékének

29 Havassy, 1987. 39-44. p.

30 Föglein, 1923-1924. 469-476. p. Vö. még Matunák Mihály 1564-ig terjedő jegyzékével: *Matunák Mihály: Török-magyar harcok az északnyugati Magyarországon*. In: *Katholikus Szemle* XIII. (1899) 49. p.: 1. jegyz. (a továbbiakban *Matunák*, 1899.)

31 *Kemény Lajos: Abauj-Tornavármegye történelmi monográfiája*. II. köt. 2. rész. Abauj-Tornavármegye története 1527-1648. Kassa, 1915. 96. p. Sőt Nagy Ivánnak a szerző által használt munkája is említést tesz arról, hogy a XVI. század második felében Mágóchy Gáspár is betöltötte a tornai ispáni tisztséget. *Nagy Iván: Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. (a továbbiakban *Nagy I.*) VII. köt. Pest, 1860. 239. p.

32 Lásd például 1638. okt. 12.: 3. cikkely: „*Posteaquam Magnificus dominus Caspar Konzki, retroactis compluribus annis, Vicebanatus, et Comitatum Zagrabiensis et Crisiensis, Comitit, officijs, laudabiliter sit perfunctus ...*” vagy 1640. nov. 22-23.: 2. cikkely: „*Hoc peracto,*

„káosza” pedig Korponay János 1878-ban közreadott vármegyei jegyzőkönyvki-
vonatainak átnézésével – legalábbis 1644-ig – teljességgel megszüntethető lett
volna.³³

Mindezen hiányosságok mellett a kötetben közölt adatokkal kapcsolatban is
számos módszertani kérdés merül fel az archontológiai kutatások iránt érdeklődő
olvasóban. Megmagyarázhatatlan következtelenségek sorával kerülünk szembe
ugyanis, ha egy-egy személy tisztségeit vagy egy-egy megye adatait vesszük szám-
ba. Zrínyi Miklósról ugyanis Baranya megye alatt kiderül, hogy 1566. szeptember
7-én³⁴ halt hősi halált (azaz eddig viselte a főispáni tiszteletet), a Tolna megyei jegyzék-
ben viszont hiába keressük Zrínyi e megyebeli tisztségviselésének végső dátumát.
Hasonló a helyzet Losonczy István, Nógrád és Temes vármegyék ispánjának ese-
tében is. A nógrádi jegyzékből megtudhatjuk halálának pontos időpontját (1552.
július 27.), ezt azonban hiába keressük a Temes megyei adatok között. Még fur-
csább Illésházy Gáspár árvai, lipthói és trencsényi főispán esete, aki Trencsén vár-
megye legmagasabb tisztségviselőjeként már 1647-ben, lipthóiként és árvaiként vi-
szont csak egy esztendővel később, 1648-ban távozott az élők sorából.³⁵ A szerző
egyéb pontatlanságaira elegendő idősebb Csáky István tisztségviselése utolsó nap-
jának és egyúttal halálának időpontja kapcsán utalni: Fallenbüchl a főmúltóságok-
ról írott munkájában pontosan ismeri a tárnokmester és egyben szepesi főispán
halálozási időpontját (1662. november 5.),³⁶ jelen archontológiában viszont pusztán
az 1662-es évszám szerepel.

Generosi Domini Stephani Berizlauijch, de Kijis Mlaka, Regnorum praetactorum Dalmatiae, Croatiae, et Slauoniae Vicebanj, ac Comitatum Zagradiensis et Crisiensis Comitit, per memoratum Dominum Comitem Banum, pro eodem officio repraesentati, solenne per ipsum praestitum, Juramentum, exauditum est.” Zaključci hrvatskog sabora. Svezak I. 1631-1693. Zagreb, 1958. 80. p.: No. XX. és 83. p.: No. XXII., illetve passim.

33 Korponay, 1878.

34 A történeti kronológia (és számos kézikönyv) egyébként nem szeptember 7., hanem 8. napjára teszi Zrínyi hősiességét a szigetvári kivonulását. Magyarország történeti kronológiája. Főszerk.: *Benda Kálmán*. II. köt. 1526-1848. 3. kiad. Bp., 1989. 396. p.

35 Nagy Iván szerint Illésházy Gáspár 1648-ban halt meg. (*Nagy I.*, V. köt. Pest, 1859. 226.) Illésházy szinte bizonyosan 1648 áprilisának második felében hunyt el, miként ez fiának, Gábornak éppen a trencsényi és lipthói főispáni tisztség betöltése kapcsán az uralkodóhoz intézett 1648. április 30-i leveléből megtudható: „proximis hisce praeteritis diebus illustrissimus condam comes, dominus Caspar Illieshazy, genitor meus charissimus, post multas aegritudinum passiones vitam cum morte commutasset”. MOL A 32 Magyar Kancelláriai Levéltár, Litterae privatorum, No. 636.

36 *Fallenbüchl*, 1988. 80. p.

A Sáros megyei ispánok között felsorolt Hans Rueber esetében a szerző feltűnteti annak egyidejűleg viselt felső-magyarországi főkapitányi tisztét is („*főkapitány; gener. capitaneus*”), más személyeknél azonban jóval ritkábban és teljesen rendszertelenül akadunk hasonló adatokra. Ez az egyéb tisztség megnevezésére utaló adalék Rueber kapcsán a megyei archontológia szempontjából semmiféle információval nem bír. A szerzőnek a megyék címét követően inkább azokat a tisztségeket kellett volna megadnia, melyekhez bizonyos időszakokban a (fő)ispáni hivatal kötődött. Ennek feltüntetése ugyanis számos igazgatástörténeti problémára már önmagában is ráirányította volna a figyelmet. (Például Zólyom megye ispánjai a XVI. században a zólyomi kapitányok voltak,³⁷ Liptó ispáni tisztségét pedig ugyanebben az időszakban Likava várának mindenkori birtokosai töltötték be – miként ez a Királyi könyvek bejegyzéseiből megtudható.³⁸) Emellett azt is érdemes lett volna feltüntetni, hogy az 1526-ot követő évtizedekben az adott megye ispánja Szapolyai János király vagy I. Ferdinánd kinevezése révén viselte tisztét. Lendvay kéziratában ezt gyakran megadta, így ezeket a fontos információkat érdemes lett volna munkájából átvenni.

Ugyancsak jelentős problémával állunk szemben, ha vizsgálat alá vonjuk az archontológiában szereplő személyek halálozási adatait. A XVII. században ugyanis – véleményem szerint – ha napnyi pontossággal nem is, de hónapra vonatkozóan csaknem minden főispán elhunytának ideje megadható. A pontos halálozási dátumok megállapításában nagy segítségünkre lehet számos kiadott okmánytár, család- és nemességtörténeti összefoglalás, valamint természetesen Nagy Iván közismert tizenkét kötetes vállalkozása, melyet a szerző már idézett bevallása szerint maga is felhasznált a főispánok jegyzékeinek összeállításához. Ebben az esetben ellenben csodálkozással konstatalható, hogy a jeles múlt századi genealógus munkája szerint³⁹ 1611-ben meghalt Mágochy Ferenc miként tölthette be még 1614-ben is Be-

37 Föglein, 1923-1924. 469-476. p. és Matunák, 1899. 49. p.: 1. jegyz.

38 1556: „*offitium Comitatus honoris Lijpnowiensis ex veteri consuetudine per dominos et possessores Arcis dictae Lijkowa administratum esse dicitur*” és 1569: szó szerint ugyanez. (MOL A 57 Magyar Kancelláriai Levéltár, Libri regii, 3. köt. 338-343. és 935-937. pp.) Az ilyen jellegű esetekben is óvatosságra int a következő példa: a XVI. század második felében Trencsén vármegye főispáni tiszte – miként azt 1564-ben az uralkodói kinevezés írja – „*semper hactenus ad praedictam arcem nostram Thrinchiniensem pertinuit et adhuc pertinet et per illius possessores semper administratus extiit*”, mivel azonban ebben az esztendőben a vár Széchy Margit zálogbirtokába került, az ő kérelmére Zrínyi György kapta meg a tisztséget. Uo. 820-821. pp.

39 Nagy I., VII. köt. Pest, 1860. 239. p.

reg vármegye vezető tisztét. Hasonlóképpen pontatlan a már említett Hans Rueber és Csáky Ferenc halálának időpontja, jóllehet a XVI. században élt felső-magyarországi generális elhunytát Carolus Wagner éppen az egyik legkorábbi megyei archontológiai összefoglalásban már 1774-ben pontosan megállapította (1584. március 12.).⁴⁰ Csáky Ferenc életének utolsó napja (1670. november 19.) pedig megtudható a napjainkra már magyar nyelven is kiadott Lőcsei krónikából.⁴¹ Ilyen jellegű hibák tucatjait lehetne még tovább sorolni pusztán a kiadott források és irodalom alapján, nem is beszélve a családi levéltárak igazán jelentős XVII. századi anyagának felhasználásáról.

A kötetet böngésző kutatót mindezek mellett a gondos kivített háttérbe szorító durva nyomdahibák bosszantják fel. A mohácsi csata időpontja a Szabolcs vármegyei jegyzékben június 29-ként szerepel, míg a vármegye latin comitatus alakja nyolc megye címében „*comitatis*” alakban olvasható. Hasonlóképpen zavaró, hogy a bevezetőt követő jegyzetek felett a „*Források és irodalom – Quellen und Literatur*” megjegyzés áll, míg a tartalomjegyzék fejlécében a mindenképpen elismerést érdemlő számítógépes szerkesztés ellenére megmaradt a korábbi szekció fejlécszövege: „*Kifejezések – Ausdrücke*”. Bizonyára sajtóhibáról lehet szó Forgách Zsigmond pusztán egyetlen napig (1631. július 14.) tartó borsodi főispánsága esetében is, noha a Lendvay-kéziratban szereplő adat ellenére nincs feltüntetve a hivatalviselést lezáró időpont sem. Ugyanakkor aligha csak a nyomda ördögének róható fel az a szerfelett különös latinsággal megfogalmazott mondat, miszerint Pest vármegye főispáni tisztét a mindenkori nádorok, illetve helytartók töltötték be: „*Comitatis [sic!] Pest Pilis et Solt ... gubernatus ab palatinis seu locumtenentes [sic!] regiis.*” Mindezek után a főispáni tisztség kialakulásáról és fejlődéséről szóló bevezetőt sem fogják azon alaptanulmányok között említeni,⁴² melyek hosszú éveken át folytatott levéltári és könyvészeti munka eredményeként foglalják össze egy-egy tisztség, illetve intézmény történetét, elsősorban az archontológiában felsorakoztatott adatok alapján.

40 Wagner, Carolus: *Analecta Scepusii sacri et profani. Pars II.* Vienna, 1774. 62. p.

41 Szepességi avagy lőcsei krónika és évkönyv a kedves utókor számára. Összeállította Hain Gáspár. Szerk.: Véber Károly. Bp., 1988. 328. p. (Magyar Hírmondó)

42 A bevezetőt külön nem kívánván értékelni, azért megjegyezendő, hogy a középkori vármegye és ispáni tisztség eredetének és fejlődésének bemutatása kapcsán legalább a címükben erre utaló munkákat illetet volna ismerni és felhasználni. Lásd a legfontosabbak közül: Györffy György: A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az országig. In: *Századok* 92/1-4. (1958) elsősorban 27-47. p. és Kristó Gyula: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Bp., 1988. (Nemzet és emlékezet)

A fenti gondolatokat és észrevételeket összegezve megállapítható: Fallenbüchl legújabb kötete a legkevésbé sem felel meg mindazoknak a kívánalmaknak, melyeket korábbi kutatásainak tapasztalatait összefoglalva 1990-ben éppen ő fogalmazott meg. Pedig „*a megyei és a városi archontológiák elkészítése a történettudomány művelői, de a laikus érdeklődők számára is hasznos, kivált ha az megfelelő színvonalon történik*”.⁴³ Az utolsó tagmondatban meghatározott követelménytől jelen munka sajnos igen távol áll, sőt adatsorai nemhogy nem teljeseek, de még a viszonylag megbízható tájékozódást sem teszik lehetővé. A most megjelent megyei archontológiai összefoglalás ugyanis – miként azt a fentiekben nyomon követhettük – nem lép túl a XX. század elejének ismeretein,⁴⁴ így aligha felelhet meg egy modern kézikönyv kívánalmainak. Pedig a szerző felelőssége a kötet közrebocsátásával két szempontból is óriási volt. Egyrészt, mert a tudományos szakkönyvek kiadásának lehetőségeit ismerve, az elkövetkezendő időben nemigen remélhető, hogy egy valóban hosszú levéltári és könyvészeti kutatómunka eredményeként a jelenleginél lényegesen pontosabb megyei archontológiai lexikon megjelenhessen; másrészt, mert elgondolkoztató, milyen következményei lesznek annak, ha a kétnyelvű kötet hazai és külföldi forgatói a munkát valóban kézikönyvnek tekintvén, évtizedeken keresztül fogják átvenni azokat a hibás adatokat, melyek szinte mindegyike csakis eredeti forrásokon alapuló ellenőrzéssel és korrigálással használható.

43 *Fallenbüchl*, 1990. 16. p.

44 *Fallenbüchl* megyei archontológiai lexikonja lényegében nem más, mint Somogyi Zsigmond 1902-ben megjelent munkájának (Magyarország főispánjainak története 1000-1903. Szerk.: *Medgyesi Somogyi Zsigmond*. Bp., 1902.) a Lendvay-kéziratban és néhány egyéb múlt századi munkában található adattal való szerény kiegészítése.

**„...im az clavist is megküldöttem...”
Mindennapok emlékei a Magyar Országos Levéltár kiállításán**

A Magyar Országos Levéltár munkatársai, *Trostovszky Gabriella* és *Vissi Zsuzsanna* érdekes, a nyugat-európai levéltárakban már megszokott kiállítást rendezett az Országos Levéltárban. A kiállítás anyagának válogatásakor arra törekedtek, hogy lehetőség szerint bemutassák a levéltárban őrzött iratanyag sokszínűségét, mégpedig úgy, hogy a különféle korszakokban tipikus ügyek és iratfajták közül azokat az egyedi darabokat válasszák ki, amelyek megjelenésük, különleges mellékleteik révén leginkább alkalmasak arra, hogy történész és a történelem iránt csak érdeklődő látogatóban még jobban elmélyítse azt a rácsodálkozást, amely során a múltban élő ember problémáiban és „ügyeskedéseiben” a 20. század emberének életére ismerhet.

A Magyar Országos Levéltár 1945-ig terjedő iratanyagának „kincseit” két fő részre osztva tárták a rendezők a látogatók elé.

Az anyag kétharmadát teszik ki a hivatalok és a lakosság állandó „küzdelmét” bemutató iratok, melyeket a következő lazán meghatározott témakörök szerint csoportosított a kiállítást szervező két levéltáros: diplomácia, politika, hadügy, közigazgatás, egészségügy, oktatásügy, mezőgazdasági termelés, kézmű- és gyáripar, kereskedelem és pénzforgalom. A kiállítás címét kölcsönöz Lippay György veszprémi püspök, később esztergomi érsek és főkancellár által I. Rákóczi Györgyhöz írt levél nyitja meg a bemutatandó tárgyak hosszú sorát. A levélhez Lippay mellékelte az általa a jövőben használt „clavist”, azaz titkosírás kulcsot. Ezt követően a sóvári sóbánya 1570 körül készített tervrajzától kezdve, a Theresianum hallgatóinak és a Bach-huszárok egyenruháinak rajzán és a 16-20. századig tartó korszak hivatalaiba beérkező különféle tervekhez, tervezetekhez és perekhez csatolt mellékleteken és a hozzájuk tartozó iratokon keresztül a kor furcsa ötleteit és fontosabb eseményeihez fűződő melléktermékeit ismerheti meg az érdeklődő látogató.

A bemutatott levéltári anyag egyharmada – mely többnyire a családi levéltárak kimeríthetetlenül gazdag állagaiból került elő – a családi élet mindennapjait, a születésnapok, házasságok és temetések levéltárunkban található tárgyi emlékeit kívánja megismertetni a közönséggel. Közülük is kiemelkedik az Esterházy Pál és Thököly Éva esküvőjére 1682-ben készült selyemre nyomtatott üdvözlőlap és az 1832-ben Berlinben készített, iskolai szemléltető eszközként használt felfújható földgömb.

A kiállítást 1995. június 2-ig kedd-péntek 10-15 óra között, a későbbiekben pedig előzetes bejelentkezés után lehet megtekinteni, előreláthatólag az év végéig.

Németh István

Hermann Róbert: A rendőrminiszter és a Zichy-gyémántok. Székesfehérvár, é. n. [1994] (História klub füzetek 10., Fejér Megyei Levéltár Közleményei 17.) 98 p.

Ha a 48-as szakirodalmat csak felületesen is ismerő olvasó kezébe veszi ezt a könyvet, a cím láttán önkéntelenül is megfogalmazódik benne a kérdés: lehet-e még e témában újat, érdeklődésre számot tartót mondani? Hermann Róbert ugyanis 1848-49 egyik sokat vitatott, sok publikációt inspiráló, ám máig nem eléggé tisztázott eseménysorát taglalja: gróf Zichy Ödön Fejér megyei adminisztrátor kivégzését követően ingóságai a magyarok kezébe kerültek és kulcsszerepet játszottak 1849 március-áprilisban Madarász Lászlónak, az Országos Rendőri Hivatal vezetőjének hűtlen kezeléssel való (minden bizonnyal nem alaptalan) vádolásában és megbuktatásában, a radikális baloldal háttérbe szorításában, egyáltalán a szabadságharc belpolitikai csatározásainak történetében.

A kötet olvasása közben az olvasóban minden bizonnyal „igen” fogalmazódik meg az említett első impresszió nyomán feltehető kérdésre. A szerző újdonsága és egyben művének legnagyobb erénye ugyanis az események pontos ismertetése iránti őszinte elkötelezettsége. Egészen az „Összegzés” címet viselő utolsó fejezetig nem méltat, nem értékeli, egyszerűen aprólékos gonddal – és tegyük hozzá: imponálóan gazdag levéltári forrásanyag és sokrétű szakirodalom alapján – bemutatja, hogy hogyan zajlottak a „gyémántpör” eseményei. Mindez azért nagyon fontos, mert szemléletét (és ezáltal olvasóiét) nem árnyalják az elmúlt másfél évszázad politikai és történetírói megítélései, elfogult értékítéletei, továbbá hozzájárul ahhoz, hogy 1848-49 lekerüljön a helyenként hamis misztikum magasságából a realitás szintjére: a sodró történelmi eseménysornak hús-vér emberek, politikusok voltak a (fő)szereplői, akik bármennyire is közös célokat vállaltak, egyéni ambícióik és politikai magatartásuk gyakran feloldhatatlan szembenállással, egymás ellehetetlenítésének programjává alakult. Amögött, hogy a környezete által félt-félve tisztelt-gyűlölt „rendőrminiszter” kikerült a hatalomból, a szerző nem emleget tragikus sorsszerűséget vagy a „békepárt aknamunkáját”, konklúziója egyszerű és világos: a bukást emberi gyengeség és a döntő pillanatokban elkövetett taktikai hibák okozták, amelyet a politikai ellenfelek mindig és mindenkor kíméletlenül, de logikusan használtak ki. Kézzelfoghatóvá teszi az elbeszélteket Kossuth szerepének méltatása is: nyilvánvaló, hogy Madarászra csak akkor mondhatták ki a verdiktet, amikor Kossuthnál is kegyvesztett lett, de ebben a döntésben is könnyen lehet, hogy a későbbi kormányzó elnök feleségével kapcsolatos személyes sérelem is fontos szerepet játszott.

A szerző még a kulcsfigurák (Zichy Ödön, Madarász László) jellemét, egyéniségét sem annyira későbbi működésükön vagy minősítésükön keresztül közelítette meg, hanem a kortársak szemével és értékítélete alapján. A kötet lényegében két tartalmi egységre osztható: rövidebb, bevezető jellegű részében Zichy kivégzésének történetét örökítette meg, majd ingóságainak, különösen értékes ékszereinek útját követi Debrecenig és a belpolitikai csatározás taglalásával, Madarász bukásával zárja az ismertetést. A fő rész értékét növeli, hogy a hangsúlyokat nemcsak a politikai tényezőkre és látványos jeleneteket, fordulatokat megörökítő forrásokra helyezte (képviseletházi jegyzőkönyv, naplók, emlékiratok stb.), hanem a kevésbé „izgalmas”, ám éppen az igazság megközelítése szempontjából figyelemreméltó momentumokra (pl. a vizsgálatra kirendelt bizottmány jelentésére és munkájára) is. Tanulságosan rámutat továbbá a sajtó eddig talán ilyen módon nem érintett fontos szerepére, arra, hogy a különböző orgánumok jelentős közvéleményformáló szerepe szabaddá válásuk első hónapjaiban is jelentős volt, többek között a Madarász-ügyben is.

Műve végén a szerző ismerteti a kérdés historiográfiai áttekintését is, bemutatva, hogy az egyes korok politikai elvárásai hogyan gátolták az érintett probléma feltárását, torzították a szabadságharcról kialakult képet. Következtetése világos és biztató: „...a történetírás feladata nem egykor élt személyiségek politikai indítékú mentegetése vagy kultuszának ápolása. S tudomásul kell vennünk, hogy az első magyar polgári demokratikus állam vezetői között nemcsak feddhetetlen és tévedhetetlen politikusok voltak, hanem olyanok is, akik pozíciójuk révén felmentve hittek magukat az egyéni tisztesség erkölcsi parancsainak betartása alól.” Összességében Hermann Róbert munkája a politikai indítékoktól mentes, reális 1848-49-es szakirodalom figyelemre méltó, módszereiben és szemléletében követendő darabja, amely nemcsak a történész közvélemény, hanem – tartalmi erőnei és gördülékeny, élvezetes stílusa révén – a nagyközönség érdeklődésére is számot tarthat.

A könyvet jól válogatott illusztrációk és német nyelvű rezümé egészíti ki.

Fazekas Csaba

Tartalom

Pálffy Géza:
Barta Gábor emlékére 3

Tanulmányok

Kenyeres István:
A trencsényi vár a XVI. században 5

Közlemények

Török Enikő:
Egy XVIII. századi polihisztor: Mikoviny Sámuel 73

Műhely

Bak Borbála:
A történeti Magyarország földrajza 91

Fórum

Pálffy Géza:
Archontológiai kézikönyv vagy század eleji
ismereteink összegzése? 99

Könyvismertetés

Hermann Róbert: A rendőrminiszter és a Zichy-gyémántok.
– Ism.: *Fazekas Csaba* 113

Szerzőink figyelmébe

1. A kéziratot számítógépen (IBM) elkészítve, lemezen kérjük benyújtani. Mellékeljük egy példányban a kinyomtatott anyagot is, ez segít a szerző formai elképzelésének megvalósításában (mit kíván aláhúzni, táblázatba szerkeszteni stb.)
2. A lábjegyzetek folyamatosan számozva, önálló szöveggént a dolgozat végéhez csatolva készüljenek (nem a dolgozatba beleszerkesztve, lap aljára vagy az írás végére tördelve!)
3. A kéziratban az évszázadokat – idézetek, tanulmány- és könyvcímek eredeti előfordulásának kivételével – római számmal tüntessék fel.
4. Optimális terjedelműnek (jegyzetapparátussal együtt) a 0.5-1.5 íves kéziratokat tekintjük. (egy ív kb. 22 gépelt oldal, oldalanként 30 sor, soronként 60 leütés).
5. A kézirat lapjainak számozása folyamatosan és arab számokkal történjék.
6. Idegen nyelvű forrásokból az idézeteket magyarra fordítva kérjük, és csak olyan esetekben eredeti nyelven, amikor értelmezésük problematikus lehet.
7. A forrásmegjelölésnél pontos levéltári, kéziratári és bibliográfiai adatokat kérünk (csak a szerző nevét kurzíváljuk, összeállítókét és a címet nem!)
8. Recenzió esetében pontos bibliográfiai adatok szükségesek (szerző, szerkesztő, válogató, kiadó, megjelenés helye, éve, száma, sorozat, terjedelem is), idegen nyelvű kiadvány esetén a cím magyar fordítása is. A recenzió max. 5 kéziratoldal terjedelmű legyen.